Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३८८

Title योगसूत्रव्याख्या

Author

Extent 60 Age

Subject योगशास्त्रम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ४३८८-घ योग भाष्यम्

पातञ्जलसांख्यप्रवचनम्

नं० ४३८८-घ

योग सूत्र व्याख्या ना.

पत्राणि ७०
(किन्त्वत्र १६ संख्याकं पत्रमनुपलब्धम्)

43888

70 page

Missing page No. 16

Incomplete

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योगसास्त्र
१२००

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१

श्रीगणपतिर्विजयते॥ ॥यस्त्यक्त्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोनेकधानुग्रहाय प्रक्षी
णक्लेशराशिर्विषमविषधरोनेकवक्त्रः सुभोगी॥ सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः
प्रीतये यस्य नित्यं देवोहीशः स वोव्यात्सितविमलतनुर्योगदो योगयुक्तः॥ ॥अथ
योगानुशासनं॥ ॥अथेत्ययमधिकारार्थः। योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यं।
योगः समाधिः। स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः। क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चि
त्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते। य
स्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान्कर्मबंधनानि श्लथय
ति निरोधमभिमुखं करोति स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते॥ स च वितर्कानुगतो

ति १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible] इत्युपरि [illegible] देव [illegible] :सर्वं [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] भ्वितर्हि [illegible]

[illegible] यैः [illegible] [illegible]

[illegible] तमो [illegible] विषय [illegible]

[illegible] ताद्देवग्रहीता [illegible]

[illegible] न्नयाः [illegible] यो गम [illegible]

[illegible] वेद [illegible] मेव [illegible]

[illegible] कि [illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दर्शित्वविषयत्वं [illegible] [illegible] मत्वयुक्ता [illegible] व्यमतोविपर्यासाद्विवेक [illegible]
स्य [illegible] त्वंविरक्तंचित्रैन [illegible] मा [illegible] र्ति [illegible] [illegible] सिद्धं [illegible] संस्कारेण [illegible]
[illegible] तच्चोक्तं [illegible] [illegible] थसंप्र [illegible] द्विविधः प्रयोगश्चि [illegible]
[illegible] न द्वयोश्चेत [illegible] मा [illegible] भावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः कि [illegible] भावइ [illegible]
[illegible] चस्य [illegible] जातेषा सदानीं वित्तिर्यथा केवल्येयु [illegible] सिद्धेः [illegible]
ता [illegible] तथा। ।कर्त्ता [illegible] दर्शितत्वि [illegible] त्वान्न। ।३। ।इतिसांख्यमितरच्चा [illegible]
[illegible] श्चेष [illegible] तद्दर्शिशिष्ट [illegible] पुरुषःतथाचस्त्वे ।एकमेवदर्शनं [illegible]
[illegible] नान्य [illegible] स्कोतमणित्वे संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेना [illegible] २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible] पुरुषस्यानादिः संबंधो हेतुः॥ ताः पुनर्निरोद्धव्या
[illegible] वृत्तयः [illegible] क्लिष्टाऽक्लिष्टाः॥ क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचये
[illegible]भूता क्लिष्टाः। ख्यातिविषयाः गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः। क्लिष्टप्रवाहपतिता
अप्यक्लिष्टाः। क्लिष्टच्छिद्रेषु पतिता अप्यक्लिष्टा एव। अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति। तथाजा
तीयाः संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियंते। संस्कारैश्च वृत्तय इति॥ एवं च वृत्तिसंस्कारचक्रमनिश
मावर्तते। तदेवंभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति। ताः
[illegible]श्चाक्लिष्टाश्च पंचधा वृत्तयः। प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः॥ ॥तत्र प्रत्यक्षा
नुमानागमाः प्रमाणानि॥ इंद्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषया सामान्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

।विशेषात्मनोर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं। फलमविशिष्टः पौरुषेयः
चित्तवृत्तिबोधः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः। अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्व
३ नुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः संबंधो यः तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमा
नं। यथा देशांतरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकं चैत्रवत्। विंध्यश्चाप्राप्तेरगतिः। आप्तेन दृष्टोऽनुमि
तो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रांतये शब्देनोपदिश्यते। शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः।
यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः प्लवते। मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे नि
र्विप्लवः स्यात्॥७॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं॥ स कस्मान्न प्रमाणं। यतः प्रमा
णेन बाध्यते। भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणस्य तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टं। तद्यथा॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible] ङ्गिः॥ सेयं पंचपर्वा भ[illegible]विद्या अस्मिता
[illegible] षाभिनिवेशाः क्लेशा इत्येता एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्र
[illegible] इति॥ एते चित्तमलप्रसंगेनाभिधास्यन्ते॥८॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो
विकल्पः॥ स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही। वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनि
बन्धनो व्यवहारो दृश्यते। तद्यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति। यदा चितिरेव पुरुषस्त
दा किमत्र केन व्यपदिश्यते। भवति च व्यपदेशे वृत्तिः। यथा चैत्रस्य गौरिति॥ तथा प्रसि ति
द्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः। तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति। गतिनिवृत्तौ धात्वर्थ
मात्रं गम्यते तथा नुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषा
न्वयी धर्मः। तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति॥९॥ अभावप्रत्ययालंबना स

त्तिर्निद्रा॥ ॥सा तु संप्रबोधे प्रत्यवमर्षात् प्रत्ययविशेषः॥ कथं सुखमहमस्वाप्सं। प्रस सं
न्नं मे मनः। प्रज्ञां मे विशारदीकरोति। दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितं सं
गाढं मूढोहमस्वाप्सं गुरूणि गात्राणि क्लांतं मे चित्तं अलसं मुषितमिव तिष्ठतीति। स
५ खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यात् असति प्रत्ययानुभवे तदाश्रयाः स्मृतयश्च तद्वि
षया न स्युः॥ तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति।
१०॥ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः॥ किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्वित् विषयस्ये
ति। ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तथाजातीयकं संस्कारमा ४
रभते स संस्कारः स्वव्यंजकांजनः तदाकारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

... हलोकारङ्गर्वं सु ... ...
... ति सर्वव्योचार ... ... त ... ... ज्ञायत ... तेत्र भावि ... ...
... ... णेवि ... ... विकल्प ... तीनामनु ... वाद्भवं ।ता सर्वा ...
... ... कपो तात्मिका ... ... केश नुव्याख्यया ।। ... खानुशयो ...
... ... द्धेष ।मो ... पुनरवि ... ... ह ... निरो द्धव्या ।आसां नि ...
... ... धर्म ... ... प्रसंख्याता वा इति ।अथ ... निरोधे क ... पाय इति ।। २१
अ ... ... नामोभयतोवाहिनी ।वहति कल्याणाय
... ... कैवल्य ... ... कल्याणवहा संसारप्राग्भारा ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible]विवेक[illegible]यनिम्ना पापवहा ॥ तत्र वैराग्येन विषयस्रोतः खिलीक्रियते । विवेकदर्श
नाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते । इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १२ ॥ तत्र स्थितौ य
[illegible] चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः ॥ तदर्थः प्रयत्नो वीर्यमुत्साहः तत्सं
5 पादनेच्छया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥ स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो
दृढभूमिः । दीर्घकालासेवितः निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च सम्पा
दितः सत्कारवान् दृढभूमिः स्थिरो व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः
॥ १४ ॥ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमि
ति दृष्टविषये वितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्य[illegible] प्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य [illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दि[illegible] विषयसंप्रयोगेपि चित्त[illegible] विषयदोषदर्शिनः प्रसं[illegible]न बलात् [illegible]
[illegible]शून्या [illegible] वैराग्यं १५ ॥ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवै
तृष्ण्यं १६ ॥ [illegible]विकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात् तच्छुद्धिप्रवि[illegible]क
[illegible] [illegible]र्गुणेभ्यो व्यक्ता[illegible]धर्मकेभ्यो विरक्त इति [illegible] द्वयं वैराग्यं तत्र यदु[illegible]
[illegible] प्रसादमात्रं यस्योदये प्रत्युदि[illegible]ख्यातिरेवं मन्यते प्राप्तं प्रापणीयं क्षीणाः क्षेतव्याः
क्लेशाः छिन्नः श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमो यस्याविच्छेदात् जनित्वा म्रियते मृत्वा च जायते
इति ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा वैराग्यं एत[illegible] येवहि नांतरीयकं कैवल्यमिति अथोपाय द्व
येनानिरुद्ध चित्त वृत्तेः कथमुच्यते संप्र[illegible]तः [illegible]धिरिति वितर्कविचारानंदास्मि[illegible]रू

[illegible]नुगमात् [illegible] वितर्कः चित्तस्यालंबने स्थूल आभोगः सूक्ष्मो विचारः आनंदो [illegible]
[illegible] विहस्मिता तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः द्वितीयो
वितर्क[illegible]सविचारः तृतीयो विचारविकलः सानंदः चतुर्थस्तद्विकल्पः अस्मितामा
6 त्र इति स[illegible]ते सालंबनाः समाधयः [illegible] संप्रज्ञातः समाधिः [illegible]मुपाय किंस्वभावश्
[illegible] विरामप्रत्ययाभ्यास[illegible] संस्कारशेषोऽन्यः सर्व[illegible]यस्तस्मये संस्का[illegible]
[illegible] समाधिः [illegible] परं वैराग्यमुपायः सालंबनो ह्यभ्यास [illegible]
[illegible]कल्पत इति [illegible] आनंद[illegible]यते सर्व[illegible]
[illegible] निरालंबन[illegible] समाधिरसंप्रज्ञातः [illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible] विदे[illegible] [illegible] योगिनो भवन्ति [illegible]
प्रत्ययः [illegible] लियानां [illegible] देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयो
गेन चित्तेन कै[illegible]ल्यपदमिवानुभवन्तः [illegible] रविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति त
था प्रकृ[illegible]याः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति यावन्न पुन
रा[illegible] [illegible]धिकारवशाच्चित्तमिति ॥१९॥ श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥
उपाय[illegible] योगिनां भवति श्रद्धा चेतसः संप्रसादः सा हि जननीव कल्याणी योगिनं
पा[illegible] [illegible] श्रद्दधानस्य वि[illegible]कार्थिनो वीर्यमुपजायते समुपजातवीर्यस्य स्मृति
[illegible] स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते समाहितचित्तस्य प्रज्ञाविवेक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

7

उपा... ...नयथार्थवस्तुज्ञानाप्ति॥त... ...सा श्रद्धविषयाच्च वैराग्याद् संप्रज्ञातः समाधि
र्भवति॥ ... ...तु नव योगिनो मृदु मध्या... ...पाया भवंति। तद्यथा मृदूपायो मध्योपायो
... ...इति। तत्र मृदूपायस्त्रिविधः। मृदुसंवेगः मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति। तथा मध्यो
पायः तथाधिमात्रोपाय इति। तत्राधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः
समाधि... ...भवतीति॥ ...मृदुमध्याधि... ...तोपि विशेषः॥ मृदुतीव्रोमध्यतीव्रो
...मात्र... ...इति। ततो... ...विशेषः तद्विशेषा... ...सन्नतरस्तीव्राधिमात्रसंवेगस्याधि
... ...लाभः... ...फलं चेति किमेत... ...देवासन्नतरः समाधिर्भवति
... ...पिक... ...

[illegible] विशेषाद्वा [illegible] तदेव [illegible] विशेषात्सर्वि

[illegible] न्नतरः स्माधिल [illegible] प्रधानपुरुषव्यतिरि

[illegible] श्वरे नामेति॥ [illegible] शयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः॥ अवि

[illegible] क्लेशाः कुशलाकुशला [illegible] तत्फलं विपाकः तदनुगुणा वासना आ

शयाः [illegible] मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यंते स हि तत्फलस्य भोक्तेति। यथा जयः प

राजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिन्यपदिश्यते। यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुष

विशेष ईश्वरः कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि संति च बहवः केवलिनः ते हि त्रीणि बंधनानि छि

त्वा कैवल्यं प्राप्ताः ईश्वरस्य च तत्संबंधो न भूतो न भावी। यथा मुक्तस्य पूर्वा बंधकोटिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ज्ञायते नैवमीश्वरस्य [illegible] बंधकोटिः [illegible]व्यते। नैवमीश्वरस्य।
स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इ[illegible] योसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्क
र्षः [illegible] किं सनिमित्त आहोस्विन्निर्निमित्त इति। तस्य शास्त्रं निमित्तं। शास्त्रं पुनः कि[illegible]नि
मि[illegible] प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं॥ एतयोः शास्त्रोत्क[illegible]र्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः संबंधः [illegible]
[illegible]देतद्भव[illegible] सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति। तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं। न [illegible]
[illegible]न्तरेण [illegible]शय्यते। यदेवातिशयि स्यात्तदेव तत्स्यात्। तस्मा[illegible] काष्ठाप्राप्ति[illegible]श्वर्यस्य स
[illegible]र इति। न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति॥ कस्मात् द्वयो[illegible]रेक[illegible]मिन् यु[illegible]पत्का[illegible]
[illegible]विदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितर[illegible]

द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत् कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति॥ अर्थस्य विरुद्धत्वात्॥ तस्माद्यस्य सा
म्यातिशयनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः। स च पुरुषविशेष इति॥ किंच॥ तत्र निरतिशयं सर्वज्ञ
त्वबीजं॥ यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातींद्रियग्रहणमल्पं बह्विति स
र्वज्ञबीजमेतत् विवर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य
सातिशयत्वात् परिमाणवदिति। यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष
इति। सामान्यमात्रोपसंहारे कृते नोपक्षयमनुमानेन न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति त
स्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्वेष्या। तस्यात्मानुग्रहाभावेपि भूतानुग्रहः प्र
योजनं॥ ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तथा चोक्तं ॥ आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जि-
ज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति ॥ स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । पूर्वे हि गुरवः कालेना-
वच्छिद्यंते । यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः ॥ यथास्य सर्गस्यादौ
प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथातिक्रांतसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः ॥ तस्य वाचकः प्रणवः ॥ वाच्य ईश्वरः प्रण-
वस्य ॥ किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वं अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य वा-
च्यस्य वाचकेन सह संबंधः ॥ संकेतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथावस्थितः पितापु-
त्रयोः संबंधः संकेतेनावद्योत्यते । अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवा- ८
चकशक्त्यपेक्षस्तथैव संकेतः क्रियते । संप्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसंबंध इत्याग-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible]ऽनः प्रतिजानीते। विज्ञानवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः। तज्जपस्तदर्थभावनं॥ प्रणवस्य
जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनं। तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भाव
यतश्चित्तमेकाग्र्यं संपद्यते॥ तथा चोक्तं। स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामने
त्॥ स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशत इति॥ किंचास्य भवति। ततः प्रत्यक्चेतना
धिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च। ये तावदन्तरायाः व्याधिप्रभृतयः ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न
भवन्ति॥ स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति। यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपस
र्गः। तथायमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुष इत्येवमधिगच्छति। अथ केऽन्तरायाः ये चित्त
स्य विक्षेपाः के पुनस्ते कियन्तो वेति॥ ॥ व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः॥ नवान्तरायाश्चित्त
स्य विक्षेपाः॥ सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्त्येतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः॥
तत्र व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यं॥ स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य॥ संशय उभयकोटिस्पृ
10 ग्विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति॥ प्रमादः समाधिसाधनानामभावनं॥ आलस्यं का
यचित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिः॥ अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः॥ भ्रान्तिदर्शनं विप
र्ययज्ञानं॥ अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः॥ अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चि
त्तस्याप्रतिष्ठा॥ समाधिप्रतिलंभे हि सति तदवस्थितं स्यादिति॥ एते चित्तविक्षेपा नव योग
मलाः योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते॥ ३०॥ दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वा १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः॥ दुःखमाध्यात्मिकं आधिभौतिकं आधिदैविकं च। येनाभि
हताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतंते तद्दुःखं॥ दौर्मनस्यमिच्छाभिघाताच्चेतसः क्षोभः॥
यदंगान्येजयति कंपयति तदंगमेजयत्वं। प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः॥ यत्
कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः॥ एते विक्षेपसहभुवो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवंति
समाहितचित्तस्यैते न भवंति। अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षाः ताभ्यामेवाभ्या
सवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः॥ तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह॥ तत्प्रतिषेधा
र्थमेकतत्वाभ्यासः॥ विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्वावलंबनं चित्तमभ्यस्येत्। यस्य तु प्रत्य
र्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकं चित्तं तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तं यदि पुन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रिदं सर्वतः प्रत्याहृत्य एकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्र
यो ऽपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेन चित्तमेकाग्रं मन्यते तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मस्त
देकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात्। अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः स सर्वः सदृशप्रत्य
यप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वात् एकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानु
पपत्तिः॥ तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति। यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः
प्रत्यया जायेरन्। अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत्। अन्यप्रत्ययोपचितस्य
च कर्माशयस्यान्यः प्रत्युपभोक्ता भवेत्। कथंचित्समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसी २२
यन्यायमाक्षिपति। किं च। स्वात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति। कथं यदहमद्रा

ष्टं तत्स्पृशामि। यच्चास्प्राक्षं तत्पश्यामीति। अहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्याभेदे सति प्रत्य-
यिन्यभेदेनोपस्थितः॥ एकप्रत्ययविषयोयं अभेदात्माऽहमिति प्रत्ययः कथमत्यंतभिन्ने-
षु चित्तेषु वर्त्तमानः॥ सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत्। स्वानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्मा अह-
मिति प्रत्ययः। न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणांतरेणाभिभूयते। प्रमाणांतरं च प्रत्यक्षबलेनैव
व्यवहारं लभते। तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तं। यस्येदं शास्त्रेण परिनिर्दिश्यते तत्कथं
॥ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनं॥
तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत्। दुःखितेषु करुणां। पुण्यात्मकेषु मु-
दितां [illegible]

कर्म
ना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते॥ ३४॥ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य॥ कौष्ठ्यस्य वायो
र्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद्बहिर्वमनं प्रच्छर्दनं। विधारणं प्राणायामः। ताभ्यां वा मनसः
स्थितिं संपादयेत्॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबंधनी॥ नासिकाग्रे धार
ति। यतोऽस्य या दिव्यगंधसंवित् सा गंधप्रवृत्तिः। जिह्वाग्रे रससंवित्। तालुनि रूपसंवित्। जि वि ४
ह्वामध्ये स्पर्शसंवित्। जिह्वामूले शब्दसंवित्। इत्येता वृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नं
12 ति। संशयं विधमंति। समाधिप्रज्ञायां च द्वारीभवंतीति। एतेन चंद्रादित्यग्रहमणिप्रदी
परश्म्यादिषु वृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या। यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमाना १२
चार्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूतमेव भवति एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

थापियावदेकदेशोपिकश्चिन्नस्वकरणसंवेद्योभवतितावत्सर्वंपरोक्षमिवअपवर्गादि
षुसूक्ष्मेष्वर्थेषुनदृढांबुद्धिमुत्पादयति।तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमे
वावश्यंकश्चिद्विशेषःप्रत्यक्षीकर्तव्यः।तत्रतदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वेसतिसर्वंसुसूक्ष्म
विषयमपिआपवर्गात्श्रद्धीयते।।एतदर्थमेवेदंचित्तपरिकर्मनिर्दिश्यते।अनियतासु
वृत्तिषुतद्विषयायांवशीकारसंज्ञायांउपजातायांसमर्थस्यात्।तस्यतस्यार्थस्यप्रत्यक्षी
करणायेति।।तथाचसतिश्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोऽस्याप्रतिबंधेनभविष्यंतीति।।
विशोकावाज्योतिष्मती।।प्रवृत्तिरुत्पन्नामनसःस्थितिनिबंधनीतिवर्त्तते।।हृदयपुंडरी
केधारयतोयाबुद्धिसंवित्।बुद्धिसत्त्वंहिभास्वरमाकाशकल्पंतत्रस्थितिवैशारद्यात्प्रवृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

13

सूर्येंदुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते। तथास्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरं
गमहोदधिकल्पं शांतमनंतमस्मितामात्रं भवति॥ यत्रेदमुक्तं तमणुमात्रमात्मानम
नुविद्यास्मीति॥ एवं तावत्संप्रजानीत इत्येषा द्वयी विशोका विषयवती अस्मितामात्रा च
प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते। यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति। वीतरागविषयं वा चि
त्तं॥ वीतरागचित्तालंबनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभते॥ स्वप्ननिद्राज्ञानालंब
नं वा॥ स्वप्नज्ञानालंबनं निद्राज्ञानालंबनं वा तदाकारं योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इ
ति॥ यथाभिमतध्यानाद्वा॥ यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत। तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थि
तिपदं लभत इति। हरिहरादिरूपो। परमाणुपरममहत्त्वांतोस्य वशीकारः॥ सूक्ष्मे निवि १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शमानस्य परमाण्वंतं स्थितिपदं लभत इति॥ स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वांतं स्थितिपदं चि
त्तस्य॥ एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योस्याप्रतीघातः स परो वशीकारः। तद्वशीकारात्प
रिपूर्णं योगिनो चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्मापेक्षत इति॥ अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः त
किंस्वरूपा किंविषया वा समापत्तिरिति तदुच्यते। क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रह
णग्राह्येषु तत्स्थतदंजनता समापत्तिः। क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः॥ अ
भिजातस्येव मणेरिति दृष्टांतोपादानं। यथा स्फटिक उपाश्रयभेदात् तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्र
यरूपाकारेण निर्भासते। तथा ग्राह्याकारोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यरूपाकारेण
निर्भासते॥ तथा भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं। तथा स्थू

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लालंबनोपरक्तं स्थूलरूपापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति॥ तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदस
मापन्नं विश्वरूपाभासं भवति। तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेषु द्रष्टव्यं। ग्रहणालंबनोपरक्तं ग्रहणरू
14 पापन्नं ग्रहणरूपाकारेण निर्भासते॥ तथा ग्रहीतृपुरुषालंबनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं
ग्रहीतृस्वपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते॥ तथा मुक्तपुरुषालंबनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमाप
न्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते। तदेवमभिजातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्रा
पु ह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या तत्स्थतदंजनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः समापत्तिरित्युच्य
ते। तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः। तद्यथा। गौरिति शब्दो गौरित्य
र्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टं। विभज्यमानाश्चान्ये शब्द १४

धर्मा अन्ये अर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पंथाः ॥ तत्र समापन्नस्य योगि
नो यो गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्त्तते सं
कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते । यदा पुनः शब्दसंकेतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञा
नविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयै
वावच्छिद्यते सा च निर्विकल्पा समापत्तिः । तत्परं प्रत्यक्षं । तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं । ततः
तर्का
श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं । तस्मादसंकीर्णं प्रमाणान्तरेण यो
गिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति । निर्वितर्कायाः समापत्तेरस्याः सूत्रेण लक्षणं द्यो
त्यते ॥ स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ या शब्दसंकेतश्रुतानुमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न ज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ग्राह्यस्वरूपोपरक्तं प्रज्ञास्वमिव प्रज्ञास्वरूपं ग्रहणात्म
कं त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा अर्थस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा तदा निर्वि
कं त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा अर्थस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा तदा निर्वि दी
तर्का समापत्तिः। तथा च व्याख्याता। तस्या एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्थात्मा॥ अणुप्रच
यविशेषात्मा गवादिर्घटादिर्वा लोकः स च संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणो ध
र्म आत्मभूतः फलेन व्यक्तेनानुमितस्वव्यंजकांजनः प्रादुर्भवति। धर्मान्तरोदये च ति
रोभवति॥ स एष धर्मोऽवयवीत्युच्यते॥ योऽसावेकश्च महांश्च अणीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रि
याधर्मकश्च अनित्यश्च। तेनावयविना व्यवहाराः क्रियन्ते। यस्य पुनरवस्तुकः स प्र
चयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यं। तस्यावयव्यभावात्॥ अतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्या १५

तर्का

15

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं॥ ता एव सबीजस्समाधिः। ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सबीजः
तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति। स चतुर्द्धपसंख्या
तः समाधिरित्ति॥ ॥ निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः। अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्र
काशात्मनो बुद्धिसत्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं। यदा निर्वि
चारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादो भूतार्थविषयः क्र
मानुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः तथा चोक्तं। प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान्। भूमि
ष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति। ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा॥ तस्मिन्[illegible]हि तचित्तस्य या
प्रज्ञा जायते तस्या ऋतंभरेति संज्ञा ज्ञापयते। अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विपर्यास
५ ज्ञानगंधोप्यस्तीति। तथा चोक्तं। आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधाप्रकल्पयेत्प्रज्ञा

२ष्ठवति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लभते योगमुत्तममिति॥ सा पुनः। श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्॥ श्रुतमाग
मविज्ञानं तत्सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्यो विशेषोभिधातुं कस्मात् न हि विशेषेण कृतसंके
तः शब्द इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव। यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिः। यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति
गतिरित्युक्तं। अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः। तस्मात् श्रुतानुमानविषयो न विशे
17 षः कश्चिदस्तीति। न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणं। न
चास्य विशेषस्याप्रामाणिकस्याभावोस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति
भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा। तस्मात् श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशे
षार्थत्वादिति॥ समाधिप्रज्ञाप्रतिलंभे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो जायते॥ त १७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधी॥ समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराशयं बाध
ते॥ व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभावाः प्रत्यया न भवंति प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठ
ते॥ ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्कारातिशयो जायते ततश्च
प्रज्ञा ततश्च संस्कार इति। कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति। न ते प्र
ज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वंति चित्तं हि ते स्वकार्या
दवसादयंति ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति। किंच॥ तस्यापि निरोधे सर्वनिरो
धान्निर्बीजः समाधिः। स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामपि संस्कारा
णां प्रतिबंधी भवति। कस्मात् निरोधजः संस्कारः समाधिजान् संस्कारान् बाधत इति नि
रोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयं। व्युत्थाननिरो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां प्रली
यते। कस्मात्ते संस्काराः चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति यस्मादव
सिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं निवर्त्तते॥ तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरू
पमात्रप्रतिष्ठाः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यत इति॥ ॥इति पातंजले सांख्यप्रवचने यो
गशास्त्रे समाधिपादः प्रथमः॥ ॥२॥ सिद्धिरस्तु॥ उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः व्यु कथं ५
18 त्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते॥ तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रिया
योगः॥ नातपस्विनो योगः सिध्यति अनादिक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजा
ला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः संभेदमापद्यत इति तपस उपादानं। तच्च चित्तप्रसादनमबाधमा १८
नमनेनासेव्यमिति मन्यते। स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः। मोक्षशास्त्राध्ययनं वा॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं। तत्फलसंन्यासो वा॥ स हि क्रियायोगः॥
१॥ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च॥ स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति॥
क्लेशांश्च प्रतनूकरोतीति। प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसव
धर्मिणः करिष्यतीति॥ तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्वपुरुषान्यतामात्रख्या
तिः॥ सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यत इति। अथ के क्लेशाः कियन्तो
वेति॥ २॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः॥ क्लेशा इति पंच विपर्यया इत्यर्थः। ते
स्पंदमाना गुणाधिकारं द्रढयंति। परिणाममवस्थापयंति। कार्यकारणस्रोत उन्नमयंति
परस्परानुग्रहतंत्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाभिनिर्हरंतीति॥ ३॥ अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्तत
नुविच्छिन्नोदाराणां॥ अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां [illegible]र्विध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां। तत्र का प्रसुप्तिः चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीज
भावोपगमः। तस्य प्रबोध आलंबने संमुखीभावः। प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखी
भूतेप्यालंबने नासौ बीजभावः पुनरस्ति। दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति। अतः क्षीणक्लेशः
कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते। तत्रैव सा दग्धबीजभावा पंचमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति। सतां क्ले
19 शानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति। विषयस्य संमुखीभावेपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्यु
क्ता प्रसुप्तिः। दग्धबीजानामप्ररोहश्च। तनुत्वमुच्यते। प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तन
वो भवंति। तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः समुदाचरंतीति विच्छिन्नाः कथं राग
कालेक्रोधस्यादर्शनात्। न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति रागश्च क्वचिद्दृश्यमानो २९
न विषयांतरे नास्ति। नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्तः किंतु तत्र रागो ल

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ब्धवृत्तिः॥ अन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति॥ सहितस्तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति। विषये यो लब्ध
वृत्तिः स उदारः। सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामंति। कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदा
रो वा क्लेश इति उच्यते। सत्यमेवैतत् किंतु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्र
तिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यंजकांजनेनाभिव्यक्त इति॥ सर्व एवामी क्लेशा अ
विद्याभेदाः॥ कस्मात्सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते
क्लेशाः॥ विपर्यासप्रत्ययकाल उपलभ्यंते। क्षीयमाणां चाविद्यामनु क्षीयंत इति। तत्रा
विद्यास्वरूपमुच्यते। अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या॥
अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः तद्यथा ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचंद्रतारका द्यौः। अमृता दिवौ
कस इति। तथाशुचौ परमबीभत्से काये शुचिख्यातिः। उक्तं च स्थानाद्बीजादुपष्टंभा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्टंभान्निस्पंदान्निधनादपि। कायमाधेयशौचत्वात्पंडिता ह्यशुचिं विदुः इत्यशुचौ शुचि
ख्यातिर्दृश्यते। नवेव शशांकलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चंद्रं भित्वा
निसृतेव ज्ञायते। नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमा
श्वासयंतीति। कस्य केनाभिसंबंधः। भवति चैवमशुचौ शुचिविपर्यासप्रत्यय इति। एते
नापुण्ये पुण्यप्रत्ययः तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः। तथा दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्य
ति॥ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति। तत्र
दुःखे सुखख्यातिरविद्या। तथानात्मन्यात्मख्यातिः। बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भो
गाधिष्ठाने वा शरीरे। पुरुषोपकरणे वा मनसि। अनात्मन्यात्मख्यातिरिति। तथैतद
न्यदत्रोक्तं। व्यक्तमव्यक्तं वा सत्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य संपदमनुनंदत्यात्मसंप २०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दं मन्वानः। तस्यव्यापदमनुशोचत्यात्मसंपदं मन्वानः। ससर्वेऽप्रतिबुद्ध इत्येषा चतुष्प
दा भवत्यविद्यामूलस्य क्लेशसंतानस्य कर्माशयस्य च सविपाकस्येति। तस्याश्चामित्रागो
ते३ ष्पदवद्वस्तुसत्वं विज्ञेयं। यथा नामित्रो मित्राभावो न मित्रमात्रं किंतु तद्विरुद्धः सपत्नः। य
था चागोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किंतु देश एव ताभ्यामन्यद्वस्त्वंतरं। एवमवि
द्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किंतु विद्याविपरीतं ज्ञानांतरमविद्येति॥५॥ दृग्दर्शनशक्त्यो
रेकात्मतेवास्मिता॥ पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवा
स्मिता क्लेश उच्यते॥ भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यंतविभक्तयोरत्यंतासंकीर्णयोरविभागप्राप्ताविव
व सत्यां भोगः कल्पते। स्वरूपप्रतिलंभे तु तयोः कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति। तथा चो
क्तं॥ बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्तमपश्यन्कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेनेति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६॥ सुखानुशयी रागः॥ सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो गर्द्धस्तृ
ष्णा लोभः स राग इति॥७॥ दुःखानुशयी द्वेषः॥ दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वः दुःखे
यः तत्साधने वा प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेषः॥८॥ स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोऽ
भिनिवेशः॥ सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति मा न भूवं भूयासमिति। न चा
ननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः। एतया च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते स चाय
मभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही कृमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितो
मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति। यथा चाय
मत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोपि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य रूढः कस्मात्समाना हि २१
तयोः कुशलाकुशलयोर्मरणदुःखादियं वासनेति॥९॥ ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः॥ ॥

नुभवा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते पंच क्लेशा दग्धबीजकल्पाः योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह तेनैवास्तं
गच्छंति॥ स्थितानां तु बीजभावोपगतानां॥ १०॥ ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः॥ क्लेशानां या वृत्त
यः स्थूलास्ताः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसंख्यानेन ध्यानेन हातव्याः यावत्सूक्ष्मी
कृता यावद्दग्धबीजकल्पा इति। यथा वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निर्धूयते पश्चात्सूक्ष्मो य
त्नेनोपायेन वापनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला वृत्तयः क्लेशानां सूक्ष्मास्तु महाप्र
तिपक्षा इति॥ ११॥ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः॥ तत्र पुण्यापु
ण्यकर्माशयो लोभमोहक्रोधप्रभवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च।
तत्र तीव्रसंवेगेन मंत्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामा
राधनाद्यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति। तथा तीव्रक्लेशेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा म्हानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरप
कारः स चापि पापकर्माशयः सद्य एव विपच्यते। यथा नंदीश्वरकुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा
देवत्वेन परिणतः। तथा नहुषोपि देवानामिंद्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति॥
तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः। क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेद
नीयः कर्माशय इति।१२॥ सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः॥ सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपा
१४पा कारंभी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः। यथा तुषावनद्धाः शालितंडुला अदग्धबीजभावा वा प्ररो
२२ हसमर्था भवंति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा। तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्र
रोही भवति। नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति। स च विपाकस्त्रिविधो जाति
रायुर्भोग इति। तत्रेदं विचार्यते किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणं। अथैकं कर्मानेकजन्मा २२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्षिपतीति ॥ द्वितीया विचारणा ॥ किमनेकं कर्म अनेकं जन्म निर्वर्तयति । अथानेकं कर्मैकं
जन्म निर्वर्तयतीति । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणं कस्माद् अनादिकालप्रचितस्या
संख्येयस्यावशिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् । अनाश्वासो लोकस्य
प्रसक्तः स चानिष्ट इति । न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणं कस्माद् अनेकेषु जन्मसु एकैक
मेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणं इत्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चानिष्ट इति ।
न चानेकं कर्म पूर्वानेकजन्मकारणं ॥ कस्मात् तदनेकं जन्म युगपन्न भवतीति क्रमेण
वाच्यो । तथा च पूर्वदोषानुषंगः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो
विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तः एकप्रघट्टकेन मरणं प्रसाध्य संमू
र्छित एकमेव जन्म करोति । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति । तस्मिन्नायुषि तेनैव क

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्मणो भोगः संपद्यत इत्यसौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्त्रिविपाकोभिधीयत इति।।अ
तएकभविकः कर्माशय उक्त इति। दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारंभी भोगहेतुत्वात् द्विविपा
कारंभी वा आयुर्भोगहेतुत्वात्। त्रिविपाकारंभी वा जन्मभोगायुर्हेतुत्वात् नंदीश्वरवन्नहुषव
हेति। क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्वर्तिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्छितमिदं चित्तं वि
चित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रंथिभिरिवाततमित्येतान्यनेकभवपूर्विका वासना यस्त्व
यं कर्माशय एकभविक उक्त इति। संस्काराः स्मृतिहेतवः वासनास्ताश्चानादि कालाद्
23 ति।। यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः नियतविपाकनियतविपाकश्च। तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य
नियतविपाकस्यैवायं नियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य वा। कस्माद्योऽदृ २२
ष्टजन्मवेदनीयो नियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः। कृतस्याविपक्वस्य नाशः। प्रधानकर्मण्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पगमनं वा।। नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति। तत्र कृतस्यावि
पक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य यत्रेदमुक्तं। द्वे द्वे ह कर्मणी वेदितव्ये पा
पकस्यैको राशिः पुण्यकृतोपहंति। तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वे
प दयंते। प्रधानकर्मण्यावापगमनं। यत्रेदमुक्तं स्यात् स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कु
शलस्य नापकर्षायालं कस्मात् कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति। यत्रायमावापं गतः स्वर्गेप्यपक
र्षमल्पं भविष्यतीति।। नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानं कथमिति
।। अदृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं
न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य। यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं
तन्नश्येत्। आवापं वा गच्छेत्। अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत। यावत्समानं कर्माभिव्यंजकं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निमित्तमस्य नविपाकाभिमुखं करोतीति। तद्विपाकश्चैव देशकालनिमित्तानवधार
णाद्द्विधं कर्मगतिश्चित्राद् दुर्विज्ञाना चेति॥ न चोत्सर्गस्यापवादनिवृत्तिरित्येकभविकः
कर्माशयोनुज्ञायत इति॥१३॥ ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्॥ ते जन्मा
युर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः। अपुण्यहेतुका दुःखफला इति। यथा चेदं दुःखं प्रति
कूलात्मकं एवं विषयसुखकालेपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः कथं तदुपपद्य
ते॥१४॥ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः॥ सर्वस्या
यं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखानुभव इति। तत्रास्ति रागजः कर्माशय
दुः२ थाच द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यतीति चेति। द्वेषमोहकृतोप्यस्ति कर्माशयः। तथा चोक्तं॥ ना
नुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसाकृतोप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति। विषयसु २४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एं चाविद्येत्युक्तं॥ या भोगेष्विंद्रियाणां तृप्तेरुपशांतिस्तत्सुखं। या लौल्यादनुपशांतिस्तद्दुःखं।
न चेंद्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यं। कस्मात्। यतो भोगाभ्यासमनु विवर्द्धंते रा
गाः कौशलानि चेंद्रियाणामिति। तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति। स खल्वयं वृ
श्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयाननुवासितो महति दुःखपंके मग्न
इति। एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति। अथ
का तापदुःखता। सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति। तत्रा
स्ति द्वेषजः कर्माशयः। सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पंदते तत
ः परमनुगृह्णात्युपहंति चेति। परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति। स कर्माशयो लो
भान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते। का पुनः संस्कारदुःखता। सुखानुभवात्सुख

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति। एवं कर्मभ्यो विपाकेनुभूयमाने
दु सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति। एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेवमेव
प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति। कस्मात् अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति। यथोर्णातन्तुरक्षिपा
त्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति। न चान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपात्रकल्पं
योगिनमेव क्लिश्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारं। इतरं तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्य
क्तमुपाददानं अनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हात
व्य एवाहंकारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अ
नुप्लवन्ते। तदेवमनादिना दुःखस्रोतसा उह्यमानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःख
क्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति। गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। २५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतंत्राभूत्वाशांतं घोरंमूढंवाप्रत्ययंत्रिगुण
मेवारभंते। चलंचगुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामिचित्तमुक्तं॥ रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्चप
स्परेणविरुध्यंते। सामान्यानित्वतिशयैः सहप्रवर्त्तंते। एवमेतेगुणाइतरेतराश्रयेणोपा
र्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाइति। सर्वेसर्वरूपाभवंति। गुणप्रधानभावकृतमेषां विशेषइति
तस्माद्दुःखमेवसर्वंविवेकिनइति। तस्यमहतोदुःखसमुदायस्यप्रभवबीजमविद्या तस्याश्च
सम्यग्दर्शनमभावहेतुः। यथाचिकित्साशास्त्रंचातुर्व्यूहं। रोगोरोगहेतुरारोग्यंभैषज्यमित्येव
मिदमपिशास्त्रंचतुर्व्यूहमेव। तद्यथा। संसारःसंसारहेतुःमोक्षोमोक्षोपायइति। तत्रदुःख
बहुलःसंसारोहेयः। प्रधानपुरुषयोःसंयोगोहेयहेतुः। संयोगस्यात्यंतिकीनिवृत्तिर्हानं। हानो
पायःसम्यग्दर्शनं। तत्रस्वरूपमुपादेयंवाहेयंवानभवितुम [illegible] ति। हानेतस्योच्छेदवादप्र

संगः। उपादाने च हेतुवादः॥ उभयप्रत्याख्याने शाश्वतवाद इत्येतत्सम्यग्दर्शनं॥ तदेतच्छा
स्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते॥ हेयं दुःखमनागतं॥ दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयप
क्षे वर्त्तते॥ वर्त्तमानं च स्वक्षणे भोगारूढमिति न तत्क्षणान्तरे हेयतामापद्यते॥ तस्माद्य
26 देवानागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति॥ नेतरं प्रतिपत्तारं॥ तदेव हेयता
मापद्यते॥ तस्माद्यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते। २६॥ द्रष्टृदृश्ययोः सं
योगो हेयहेतुः। द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः। दृश्या बुद्धिसत्त्वोपारूढाः सर्वे धर्माः। तदेतद्दृ
श्यमयस्कान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन पुरुषस्य स्वं दृशिरूपस्य स्वामिनः।
अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिपन्नमन्यरूपेण प्रतिलब्धात्मकं। स्वतंत्रम २६
पि परार्थत्वात् परतंत्रं तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुर्दुःख

कारणमित्यर्थः॥ तथा चोक्तं॥ तत्संयोगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यंतिको दुःखप्रती
कारः। कस्मात् दुःखहेतोः परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात्। कस्मात्तद्यथा पादतलस्य भे
द्यता। टकस्य भेत्तृत्वं। परिहारः कंटकस्य पादानधिष्ठानं पादत्राणव्यवहितेन वाधिष्ठा
नमेतत्त्रयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं नाप्नोति। कस्मा[त्त्रित्वो]
पलब्धिसामर्थ्यादिति। अत्रापि तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं। कस्मात् तपिक्रिया
याः कर्मस्थत्वात्। सत्त्वे कर्मणि तपिक्रिया नापरिणामिनि निष्क्रिये क्षेत्रज्ञे दर्शितवि
षयत्वात्। सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यत इति। दृश्यस्वरूपमुच्यते।
१८॥ प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेंद्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यं॥ प्रकाशशीलं सत्त्वं क्रि
याशीलं रजः स्थितिशीलं तम इति। एते गुणाः परस्परोपरक्तविभागाः संयोगवियोगध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मौणांइतरेतरोपाश्रयेणउपार्जितमूर्त्तयः।परस्परांगांगित्वेप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागा
स्तुल्यजातीयास्तुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः।प्रधानत्ववेलायामुपदर्शितसंनिधा
27 नाः।गुणत्वेपिव्यापारमात्रेणप्रधानांतर्नीतेनानुमितास्तिताः।पुरुषार्थकर्त्तव्यतयाप्र
युक्तसामर्थ्याःसंनिधिमात्रोपकारिणोऽयस्कांतमणिकल्पाः।प्रत्ययमंतरेणैकतमस्यवृत्ति
मनुवर्त्तमानाःप्रधानशब्दवाच्याभवंति।एतद्दृश्यमित्युच्यते।तदेतद्भूतेंद्रियात्मकंभू
तभावेनपृथिव्यादिनासूक्ष्मस्थूलेनपरिणमते।तथेंद्रियभावेनश्रोत्रादिनासूक्ष्मस्थूले
नपरिणमतइति।तत्तुनाप्रयोजनंप्रयोजनमुररीकृत्यप्रवर्त्ततइतिभोगापवर्गार्थंहितद्दृ
श्यंपुरुषस्येति।तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नंभोगोभोक्तुःस्वरूपाव
धारणमपवर्गइति।।द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनंनास्ति।।तथाचोक्तं।अयंतुखलुत्रिषुगुणे २७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षुकर्तृष्वकर्तरिचपुरुषेतुल्यात्तुल्यजातीयेचतुर्थेतत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानास्सर्व
भावानुपपन्नान्स्य अनुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छंकत इति। तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धा
वेव वर्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते इति। यथा विजयः पराजयो वा योधेषु वर्तमानः स्वा
मिन्यपदिश्यते सहि तत्फलस्य भोक्तेति। एवं बंधमोक्षौ बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषे पदिश्ये
ते। सहि तत्फलस्य भोक्तेति। बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बंधः। तदर्थावसायो मोक्ष इति।
एतेन ग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्वज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्तमानाः पुरुषेऽध्या
रोपितसद्भावाः सहि तत्फलस्य भोक्तेति। दृश्यानांतु गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थ
मिदमारभ्यते॥ २८॥ विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानि गुणपर्वाणि॥ तत्राकाशवाय्व
ग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणामविशेषाणां विशेषाः। तथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाणि ए
कादशं मनः सर्वार्थमित्येतानि अस्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषाः। गुणानामेष
षोडशको विशेषपरिणामः। षडविशेषाः। तद्यथा। शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मा
त्रं रसतन्मात्रं गंधतन्मात्रं चेति। एकद्वित्रिचतुःपंचलक्षणाः शब्दादयः पंचाविशे
षाः। षष्ठश्चाविशेषोऽस्मितामात्र इत्येते सत्तामात्रस्यात्मनो महतः षडविशेषपरिणामाः
28 यत्तत्परमविशेषेभ्यो लिंगमात्रं महत्तत्त्वं। तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्मनि अवस्था
य वृद्धिकाष्ठामनुभवंति। प्रलीयमानाः प्रतिसंसृज्यमानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्या
त्मनि अवस्थाय यत्तन्निःसत्तासत्तं निःसदसदव्यक्तमलिंगं प्रधानं तत्प्रतियंतीत्येष
तेषां लिंगमात्रपरिणामो निःसत्तासत्तं चालिंगपरिणाम इति। अलिंगावस्थायां २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न पुरुषार्थो हेतुः। नालिंगावस्थायामादौ पुरुषार्थताकारणं भवतीति। नासौ पुरुषार्थकृतेति
नित्याख्यायते। त्रयाणां त्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थताकारणं भवतीति। स चार्थो
हेतुर्निमित्तं कारणं भवतीत्यनित्याख्यायते। गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तम
यंते नोपजायंते। व्यक्तिभिरेवातीतानागतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजनना
पायधर्मका इव प्रत्यवभासंते। यथा देवदत्तो दरिद्राति कस्मात् यतोस्य म्रियंते गाव इति गवा
मेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरूपहानादिति समः समाधिः। लिंगमात्रमलिंगस्य प्रत्यासन्नं
तत्र तत् संसृष्टं विविच्यते क्रमानतिवृत्तेः। तथा षडविशेषा लिंगमात्रे संसृष्टा विविच्यंते।
परिणामक्रमनियमात्। तथा तेष्वविशेषेषु भूतेंद्रियाणि विविच्यंते तथा चोक्तं पुरस्ता
न्न विशेषेभ्यः परं तत्त्वांतरमस्तीति विशेषाणां नास्ति तत्त्वांतरपरिणामः। तेषां तु धर्मलक्षणा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वस्तुपरिणामाख्याख्यायिष्यते। व्याख्याती दृश्यौ। द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते
॥२९॥ द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः॥ दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेष
णापरामृष्टेत्यर्थः। स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी स बुद्धेर्न सरूपो नात्यंतविरूप इति। न ता
29 वत्सरूपः कस्मात् ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्। परिणामिनी हि बुद्धिः॥ तस्याश्च विषयो गवा
दिर्घटादिश्च ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति। सदाज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्या
परिणामित्वं परिदीपयति। कस्मात्। न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्याद् गृहीता गृही
ता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदाज्ञानविषयत्वं। ततश्चापरिणामित्वमिति॥ किं च परार्था बुद्धिः
संहत्यकारित्वात्। स्वार्थः पुरुष इति। तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात् त्रिगुणा बुद्धिः त्रिगु
णत्वात् अचेतनेति। गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इत्यतो न सरूपः। अस्तु तर्हि विरूप इति २९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नात्यंतं विरूपः कस्मात् शुद्धोप्यसौ प्रत्ययानुपश्यो यतः। प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति त
मनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते। तथा चोक्तं। अपरिणामिनी हि भोक्तृ
शक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रांतेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैत
न्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि बुद्धिवृत्तिरित्याख्या
यते। तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा॥ दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मविषयतामापन्नं दृश्यमिति तद
र्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति स्वरूपं भवतीत्यर्थः। तत्स्वरूपं पररूपेण लब्धात्मकं भोगापवर्गार्थ
तायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत इति॥ स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तः न तु विनश्यति कस्मा
त्॥२१॥ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्॥ कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं
नष्टमपि नाशं प्राप्तमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वात्। कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मप्यकुशलान्पुरुषान्प्रतिन कृतार्थमिति। तेषां दृशेः कर्मविषयतामापन्नं लभतए
30 व पररूपेणात्मरूपमिति। अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिःसंयोगो व्या
ख्यात इति। तथाचोक्तं। धर्मिणामनादिसंयोगात् धर्ममात्राणामप्यनादिः संयोग इ
छि ति। संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रवर्त्तते॥२३॥ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धि
हेतुः संयोगः। पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः। तस्मात्संयोगाद्दृश्यस्यो
पलब्धिर्यः स भोगः। या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोपवर्गः। दर्शनकार्यावसानः संयोग
इति। दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तं। दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वंद्वीति अदर्शनं संयोग
निमित्तमुक्तं। नात्र दर्शनं मोक्षकारणं। अदर्शनाभावादेव बंधाभावः स मोक्ष इति। दर्श
नस्य भावे बंधकारणस्यादर्शनस्य नाश इति। अतो दर्शनं ज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तं। ३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किं चेदमदर्शनं नाम किं गुणानामधिकारः आहोस्वित् दृशिरूपस्य स्वामिनः दर्शितविष
यस्य प्रधानचित्तस्यानुत्पादः । स्वस्मिन् दृश्ये विद्यमाने यो दर्शनाभावः किमर्थवत्ता
गुणानां । अथाविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजं किं स्थितिसंस्कार
क्षये गतिसंस्काराभिव्यक्तिः यत्रेदमुक्तं । प्रधानं स्थित्यैव वर्तमानं विकाराकरणाद
प्रधानं स्यात् तथा गत्यैव वर्तमानं विकारनित्यत्वादप्रधानं स्यात् । उभयथा चास्य
वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा । कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वेव समानश्चर्चः ।
दर्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येके । प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेः । सर्व
बोध्यबोधसमर्थः प्राक् प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति । सर्वकार्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न
दृश्यत इति । उभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येके । तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यमपेक्ष्य दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति। तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययम
पेक्ष्य पुरुषधर्मत्वेनेव दर्शनमवभासते। दर्शनं ज्ञानमेवादर्शनमिति केचिदभिदधति
इत्येते शास्त्रगता विकल्पाः। तत्र विकल्पबहुत्वमेतत् सर्वपुरुषाणां गुणसंयोगे साधा
रणविषयम्। यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः॥२४॥ तस्य हेतुरविद्या॥ विपर्ययज्ञान
31 वासनेत्यर्थः॥ विपर्ययज्ञानवासनावासिता न कार्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति। सा
धिकारा पुनरावर्तते। अत्र कश्चित् पंडकोपाख्यानेनोद्घाटयति। मुग्धया भार्ययाभिधी
यते पंडक आर्यपुत्र अपत्यवती मे भगिनी किमर्थं नाहमिति। स तामाह मृतस्तेऽहमपत्यमु
त्पादयिष्यामीति। तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं करिष्यतीति काशा।
तत्राचार्यदेशीयो वक्ति। ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः दर्शनकारणाभावात् बुद्धिनिवृ ३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्तिः। तस्मादर्शनं बंधकारणं दर्शनान्निवर्तते। तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः। किमर्थमस्था
न एवास्य मतिविभ्रमः। हेयं दुःखं हेयकारणं च संयोगाख्यं सनिमित्तमुक्तं। अतः परं हा
नं वक्तव्यं।।२४।।तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यं। तस्यादर्शनस्याभावा
त् बुद्धिपुरुषसंयोगाभाव आत्यंतिको बंधनोपरम इत्यर्थः। एतद्धानं तद्दृशेः कैव
ल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः। दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो
हानं तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तं। अथ हानस्य कः प्राप्त्युपाय इति।।२५।।विवेकख्या
तिरविप्लवा हानोपायः। सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः। सा तु निवृत्तमि
थ्याज्ञानाप्लवते। यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं वंध्यप्रसवं संपद्यते। तदा विधूतक्ले
शरजसः सत्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य प्रत्ययविवेकप्रवा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हेतुनिर्मूलो भवति॥ सा विवेकख्यातिरविप्लवा हानस्योपायः। ततो मिथ्याज्ञानस्य द
ग्धबीजभावोपगमः पुनश्चाप्रसव इत्येष मोक्षस्य मार्गो हानस्योपाय इति॥ २६॥ त
32 स्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा। तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति। अशु
द्ध्यावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकि
नो भवति॥ तद्यथा। परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति। क्षीणा हेयहेतवो न पु
निरोध नरेतेषां क्षेतव्यमस्ति। साक्षात्कृतं समाधिना हानं। भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपा
य इत्येषा चतुष्टयी कार्या मुक्तिः प्रज्ञायाः। चित्तमुक्तिस्तु त्रयी चरिताधिकारा गु
णा गिरिशिखरकूटच्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह ते
नास्तं गच्छन्ति। न चैषां विलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति। एतस्याम ३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वस्थायां गुणसंबंधातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सप्तविधां प्रांतभूमि प्र
ज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते। प्रतिप्रसवेपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भ
ति गुणातीतत्वादिति सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपाय इति। नचासिद्धिमंतरेण साधन
मित्येतदारभ्यते॥२८॥ योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः। योगांगान्य
ष्टावभिधास्यमानानि तेषामनुष्ठानात्पंचपर्वणो विपर्ययस्याशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशः। तत्क्षये
सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्तिः। यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयंते तथा तथा च तनुत्वमशुद्धिरापद्यते
यथा यथा च क्षीयते तथा तथा च क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्धते। सा खल्वेषा
विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आविवेकख्यातेः। आपुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः। योगांगानु
ष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं। यथा परशुश्छेद्यस्य। विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं। यथा धर्मः सुख
स्य नान्यथा कारणं। कति चैतानि कारणानि शास्त्रे भवंति नवैवेत्याह। तद्यथा। उत्पत्तिस्थित्यभि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः॥ वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतमिति। तत्रोत्पत्तिकार
णं मनो भवति ज्ञानस्य। स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता॥ शरीरस्येवाहार इति। अभिव्यक्ति
कार कारणं रूपस्यालोकः॥ विकारकारणं मनसो विषयान्तरं॥ यथाग्निः पाक्यस्य। प्रत्ययकारणं धूम
कारणं ज्ञानमग्निज्ञानस्य। प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः॥ वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः॥
अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः। एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे
33 द्वेषो दुःखत्वे। रागः सुखत्वे। तत्वज्ञानं माध्यस्थ्ये। धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां। तानि च तस्य।
महाभूतानि शरीराणां। तानि च परस्परं सर्वेषां तैर्यग्योनमानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वा
दित्येवं नव कारणानि। तानि च यथासंभवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि। योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधै
व कारणं लभत इति। तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्ते। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा ३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्यानसमाधयोऽष्टांगानि। यथाक्रममेषामनुष्ठानं स्वरूपं च वक्ष्यामः॥२९॥ तत्राहिंसासत्या
स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः॥ तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः॥ उत्तरे च य
मनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतयैव तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते। तदवदातरूपका
रणायैवोपादीयन्ते। तथा चोक्तं। स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते
तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति।
सत्यं यथार्थे वाङ्मनसी। यथा दृष्टं यथानुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति। परत्र स्वबो
धसंक्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वंचिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवंध्या वा भवेत्। इत्येषा सर्वभूतो
पकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय। यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यात्
न सत्यं भवेत् पापमेव भवेत्। तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्मात्त्वशरीरस्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात्॥ स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं॥
तन्निषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति। ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः॥ विषया
णामर्जनरक्षणक्षयसंगहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमास्तु॥३०॥ जा
34 तिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतं॥ तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना। मत्स्यबंधक
स्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा। देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति। सैव कालावच्छिन्ना न च
तुर्दश्यां न पुण्येहनीति। सैव त्रिभिरुपरतस्य समयावच्छिन्ना देवब्राह्मणार्थे नान्यथा ह
निष्यामीति। यथा क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति। एभिर्जातिदेशकालसमयैरनव
च्छिन्नाऽहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः॥ सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु सर्वथैवाविदितव्य ३४
भिचाराः॥ सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यंते॥३१॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नि नियमाः॥ तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहारणादि च बाह्यं। आभ्यंतरं चित्तमला
नामाक्षालनं। संतोषः। संनिहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा। तपो द्वंद्वसहनं। द्वंद्वं च जिघ
त्सापिपासे। शीतोष्णे। स्थानासने। काष्ठमौनाकारमौने च॥ व्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचां
द्रायणसांतपनादीनि। स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं। प्रणवजपो वा। ईश्वरप्रणिधा
न५ नं तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मार्पणं। शय्यासनस्थोपि पथि व्रजन्वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः
संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभागी। यत्रैवमुक्तं। ततः प्रत्यक्चेतना
या १ धिगमोप्यन्तरायाभावश्चेति। एते तेषां यमनियमानां॥ ३२॥ वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनं॥
यदास्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्का जायेरन् हनिष्याम्यहमपकारिणमनृतमपि व
दिष्यामि। द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि। दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि। परिग्रहेषु चास्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मृदु मध्याधिमात्राः । इत्येवं सप्तविंशतिर्भेदा भवंति हिंसायाः । मृदु मध्याधिमात्राः पुनस्त्रिधा । मृदुमृदुः
मध्यमृदुः । तीव्रमृदुरिति । तथा ८

स्वामी भविष्यामीति ॥ एवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षा-
35 न्भावयेत् । घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मयाशरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन
योगधर्मः । स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान् पुनस्तानाददानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति भावयेत् ।
यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनराददान इति । एवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यं ॥ ३२ ॥ वित-
नु र्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिताः लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञा-
नानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनं ॥ तत्र हिंसा तावत् । कृता कारितानुमोदितेति त्रिधा ॥ ए-
कैका पुनस्त्रिधा । लोभेन मांसचर्मार्थिना । क्रोधेन अपकृतमनेनेति । मोहेन मे धर्मो भविष्य-
तीति । लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्य इति । एवमेकाशी- ३५
तिभेदा हिंसा भवति । सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येया । प्राणभृद्भेदस्याप-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रिसांख्येयत्वादिति। एवमनृतादिष्वपियोज्यौ। तेखल्वमीवितर्काः दुःखाज्ञानानंतफ
लाइति प्रतिपक्षभावनं। दुःखमज्ञानंचानंतंफलंयेषामिति प्रतिपक्षभावनं। तथाच
हिंसकः प्रथमंतावत् वध्यस्य वीर्यमाक्षिपति। ततश्चशस्त्रादिनिपातेनदुःखयति। त
तोजीवितादपिमोचयतीति। ततोवीर्याक्षेपादस्य चेतनाचेतनमुपकरणंक्षीणवीर्यंभ
वति। दुःखोत्पादान्नरकतिर्यक्प्रेतादिषुदुःखमनुभवति। जीवितव्यपरोपणात्प्रति
क्षणंचजीवितात्यये वर्त्तमानोमरणमिच्छन्नपिदुःखविपाकस्यनियतवेदनीयत्वात्क
कथंचिदेवोच्छ्वसिति। यदिचकथंचित्पुण्यावापगताहिंसाभवेत् तत्रसुखप्राप्तौभवे
दल्पायुरिति। एवमनृतादिष्वपियोज्यंयथासंभवं। एवंवितर्काणांचामुमेवानुगतंवि
पाकमनिष्टंभावयन्नवितर्केषुमनःप्रणिदधीत। प्रतिपक्षभावनाहेतोर्हेयावितर्का

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यदास्युरष्टसवधर्मास्तदातत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति। तद्यथा। अहिं
साप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः। सर्वप्राणिनो भवन्ति। सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्र
यत्वं। धार्मिको भूया इति भवति धार्मिकः स्वर्गं प्राप्नुहि इति स्वर्गं प्राप्नोति। अमोघाऽ
36 स्य वाग्भवति। अस्तेयप्रतिष्ठायां रत्नोपस्थानं॥ सर्वदिक्कान्यस्योपतिष्ठंते रत्नानि।
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः। यस्य लाभादप्रतिघानुगुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विने
येषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवतीति॥ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधोऽस्य भवति। को
हमासं कथमहमासं॥ किंस्विदिदं कथंस्विदिदं। के वा भविष्यामः कथं भविष्याम इत्येव
मस्य पूर्वान्तापरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्तते। एता यमस्थैर्ये सिद्धयः।
नियमेषु वक्ष्यामः॥३५॥ शौचात्स्वांगजुगुप्सा परैरसंसर्गः। स्वांगेषु जुगुप्सायां शौच ३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मारभमाणः कायानैवद्यदर्शी कायानभिष्वंगी यतिर्भवति । किंच परैरसंसर्गः । कायस्वभा
वावलोकी स्वमपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिः क्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन् कथं प
रकायैरत्यंतमेवाप्रयतैः संसृज्येत । किं चा सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शन
योग्यत्वानि च । भवंतीति वाक्यशेषः । शुचेः सत्वशुद्धिः । ततः सौमनस्यं । ततः ऐकाग्र्यं । तत
इंद्रियजयः । ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्वस्य भवतीति । एतत् तत् शौचस्थैर्यादधिग
म्यत इति ॥ ४१ ॥ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः । तथा चोक्तं । यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं म
हत्सुखं ॥ हि नस्त्यशुद्ध्यावरणमलं । तदावरणमलापगमात् कायसिद्धिरणिमाद्या । तथा
इंद्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणदर्शनमननाद्येति ॥ ४३ ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः । देवा
=तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति ॥ ४२ ॥ कायेंद्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ निर्वर्त्यमान
तपार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

37

ऋषयः सिद्धाश्च । स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये चास्य वर्त्तन्त इति ॥ ४४ ॥ समाधिसिद्धि
रीश्वरप्रणिधानात् ॥ ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिः । यथा सर्वमीप्सितमवितथं जा
नाति । देशान्तरे देहान्तरे कालान्तरे च ततोऽस्य प्रज्ञा यथाभूतं प्रजानातीति ॥ उक्ताः सहसिद्धिभि
र्यमनियमाः । आसनादीनि वक्ष्यामः ॥ ४६ ॥ तत्र स्थिरसुखमासनं । तद्यथा । पद्मासनं । वीरास
नं । भद्रासनं । स्वस्तिकं । दण्डासनं । सोपाश्रयं । पर्यंकं । क्रौञ्चनिषदनं । हस्तिनिषदनं । उष्ट्रनि
षदनं । समसंस्थानं स्थिरसुखं यथासुखं चेत्येवमादि ॥ प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्यां
भवतीति वाक्यशेषः । प्रयत्नोपरमात् सिध्यत्यासनं । येन नाङ्गमेजयो भवति । आनन्ते वा
समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥ ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरास
नजयान्नाभिभूयते । तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः । सत्यासने ३९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कौष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः। तयोर्गतिविच्छेदः उभ
याभावः प्राणायामः॥ स तु॥४९॥ बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो
दीर्घसूक्ष्मः। यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः। यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यं प्र
तरः। तृतीयः स्तंभवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति। यथा तप्तेन्यस्तमुपले जलं
सर्वतः संकोचमापद्यते। तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति। त्रयोप्येते देशेन परिदृष्टाः
इयानस्य विषयो देश इति। कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्नाः इ
त्यर्थः। संख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातः। तद्वन्निगृहीतस्यैता
वत्निगृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उद्घातः। एवं तृतीयः। एवं मृदुः। एवं मध्यः। एवं तीव्र इति सं
ख्यापरिदृष्टः। स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः॥५०॥ बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

38 ॥ देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयपरिदृष्ट आक्षिप्तः। तथाभ्यन्तरविषयपरिदृष्ट आ
क्षिप्तः। उभयथा दीर्घसूक्ष्मस्तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणा
यामस्तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसंख्याभिः परि
दृष्टो दीर्घसूक्ष्मः। चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादु
भयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायाम इत्ययं विशेष इति॥ ५१॥ ततः क्षीयते प्रका
शावरणं। प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म। यत्त
दाचक्षते महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्वमावृत्य तदेवाकार्ये नियुङ्क्त इति। ३८
तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबंधनं प्राणायामाभ्यासाद्दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षी
यते॥ तथा चोक्तं। तपो न परं प्राणायामात् ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति। किं च।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धारणासु च योग्यता मनसः॥ प्राणायामाभ्यासादेव । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति प्र
वचनात्॥ अथ कः प्रत्याहारः॥ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपाकार इवेंद्रियाणां प्रत्या
हारः॥ स्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानी
न्द्रियाणीति नेतरेंद्रियजयवदुपायांतरमपेक्षंते यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतंतमनू
त्पतंति निविशमानमनुविशंति । तथेंद्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः
ततः परमा वश्यतेंद्रियाणां । शब्दादिष्वव्यसनमिंद्रियजय इति केचित् । शक्तिर्व्यसनं व्य
स्यत्येनं श्रेयस इति । अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसंप्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये । रागद्वे
षाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिंद्रियजय इति केचित् । चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरे
वेति जैगीषव्यः । ततः परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेंद्रियज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यवत्प्रयत्नमुपायांतरमपेक्षंते योगिन इति॥ ॥इति पातंजले साधननिर्देशो नाम द्वि
तीयः पादः॥२॥ ॥उक्तानि बहिरंगाणि साधनानि धारणा वक्तव्या॥ देशबंधश्चित्तस्य
३५ धारणा॥ नाभिचक्रे हृदयपुंडरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्र इत्येवमादिषु देशेषु
बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बंध इति धारणा। तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं। तस्मिन्देशे
ध्येयालंबनस्य प्रत्ययस्य एकतानता सदृशः प्रवाहः प्रत्ययांतरेणापरामृष्टो ध्यानं।२॥ तदे
वार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः। ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्व
रूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते।३। त्रयमेकत्र संयमः॥
तद्धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः। एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते।
तत्रास्य त्रयस्य तांत्रिकी परिभाषा संयम इति। तज्जयात्प्रज्ञालोकः॥ तस्य संयमस्य जयात्स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

माधिप्रज्ञायाभवत्यालोकोयथायथासंयमःस्थिरपदोभवतितथातथासमाधिप्रज्ञा
विशारदीभवति॥५॥तस्यभूमिषुविनियोगः॥तस्यसंयमस्यजितभूमेर्यात्रनंतराभूमि
स्तत्रविनियोगः॥नह्यजिताधरभूमिःअनंतरभूमिंविलंघ्यप्रांतभूमिषुसंयमंलभते।
तदभावाच्चकुतस्तस्यप्रज्ञालोकः।जितोत्तरभूमिकस्यचनाधरभूमिषुपरचित्तज्ञानादि
षुसंयमोयुक्तः।कस्मात्तदर्थस्यअन्यथैवावगतत्वात्।भूमेरस्याइयमनंतराभूमिःइत्यत्र
योगएवोपाध्यायः।कथमेवंह्युक्तं।योगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्तते।योऽप्रमत्तस्तुयो
७९ गेनसयोगेरमतेचिरमिति॥६॥त्रयमंतरंगंपूर्वेभ्यः॥तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमं
तरंगंसंप्रज्ञातस्यसमाधेःपूर्वोयमादिभ्यःपंचभ्यःसाधनेभ्यइति॥७॥तदपिबहिरंगंनि
र्बीजस्य॥तदप्यंतरंगंसाधनत्रयंनिर्बीजस्ययोगस्यबहिरंगंभवति॥कस्मात्तदभावेभा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वा इति॥ अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा चित्तपरिणामः॥ व्यु
त्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः॥ व्यु
त्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनिरोधे न निरुद्धाः। निरोधसंस्कारा
40 अपि चित्तधर्मास्तयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते निरोधसंस्कारा आधी
यन्ते निरोधक्षणं चित्तमन्वेति। तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरो
धपरिणामः। तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातं॥९॥ तस्य प्रशान्तवाहिता संस्का प्र
रात्॥ निरोधसंस्कारात् पाटवाभ्यासापेक्षात् प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति। तत्संस्कारमान्द्ये
व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मसंस्कारोऽभिभूयत इति॥ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्ष ४०
योदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः॥ सर्वार्थता चित्तधर्मः एकाग्रतापि चित्तधर्मः सर्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थताया: क्षय: तिरोभाव इत्यर्थ:॥ एकाग्रताया उदय आविर्भाव:। तयोर्धर्मित्वेनानुगतं
चित्तं॥ तदिदं चित्तमपायोपजननयो: स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य स
माधिपरिणाम:॥११॥ ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम:॥ स
माहितचित्तस्य पूर्व: प्रत्यय: शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदित:। समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पु
नस्तथैवासमाधिभ्रेषादिति स खल्वयं धर्मिणश्चित्तस्य एकाग्रतापरिणाम:॥१२॥ ए
तेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याता:॥ एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामे
न चित्ते परिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामोऽवस्थापरिणामश्च लक्षणपरि
उक्तो वेदितव्य:। तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणा णामो ३
मो लक्षणपरिणामश्च। निरोधस्त्रिलक्षण:। त्रिभिरध्वभिर्युक्त:। स खल्वनागतलक्षणम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रांतो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नः। यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्य
क्तिरेषोऽस्य द्वितीयोध्वा। न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः। तथा व्युत्थानं त्रि
लक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं। वर्त्तमानं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रांतं अतीतलक्षणं
५। प्रतिपन्नं एषोऽस्य तृतीयोध्वा। न चानागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तं। एवं पुन
र्व्युत्थानमुपसंपद्यमानमनागतं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रांतं वर्त्तमानं लक्षणं प्र
तिपन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापारः। एषोऽस्य द्वितीयोध्वा। न चातीतानागता
भ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तं। इत्येवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति। तथाऽवस्थापरिणामः। निरोध
लक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवंतो भवंति। दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति। एष धर्माणामवस्था
परिणामः। तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां त्र्यध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्य ४२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वक्ष्यामि: परिणामं इत्येषां वं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमव
तिष्ठते। चलं च गुणवृत्तं। गुणस्वाभाव्यं तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति। एतेन भूतेन्द्रिये
षु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः। परमार्थतस्त्वेक एव परिणामो धर्मिस्वरूप
मात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपंच्यत इति। तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्व
सु अतीतानागतवर्त्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वं। यथा सुवर्णभाजनस्य भि
त्वान्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति। अपर आह। धर्मानभ्यधि
को धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्त्तेत यद्य
न्वयी स्यादित्ययमदोषः। कस्मात् एकान्ततानभ्युपगमात्। तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्र
तिषेधात् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात्। संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरि ४१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लक्षणपरिणामश्च धर्मोऽध्वसु वर्त्तमानोऽतीतोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्या-
मवियुक्तः वर्त्तमानो वर्त्तमानलक्षणयुक्तः अतीतानागतलक्षणाभ्यामवियुक्तः तथाना-
नागतलक्षणयुक्तो वर्त्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति। यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां
रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति। अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसंकरः प्रा-
42 प्नोतीति परैर्दोष आपाद्यत इति। तस्य परिहारः। धर्माणां धर्मत्वं प्रसाध्यं सति धर्मत्वे लक्षण- म
भेदोऽपि वाच्यो न वर्त्तमानसमय एवास्य धर्मत्वं। एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात् क्रोधकाले रा-
गस्यासमुदाचारादिति। किंच त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति संभवः। क्रमेण
स्वव्यंजकांजनस्य भवेद्भाव इति। उक्तं च। रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यंते सामान्या-
नि त्वतिशयैः सह वर्त्तंते॥ तस्मादसंकरः। यथा रागस्यैव क्वचित् समुदाचार इति न तदानीमन्य ८२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वि

याभावः। किंतु केवलं सामान्येन समन्वागत इति। अस्ति तदा तत्र तस्य भावः। तथा लक्षणमे
ति। न धर्मस्याध्वा। धर्मास्त्वध्वानः। ते लक्षिता अलक्षिताश्च तत्र लक्षितास्तामवस्थां प्राप्नुवं
तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्ते। अवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः। यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्था
ने दश एका चैकस्थाने। यथैकत्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति। अवस्थापरिणा
मे कौटस्थ्यप्रसंगदोषः कैश्चिदुक्तः। कथमध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात्। यदा धर्मः स्वव्या
पारं न करोति तदानागतः। यदा करोति तदा वर्तमानः। यदा कृत्वा निवृत्तः तदातीत इत्येवं
धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति दोष उच्यते। नासौ दोषः। कस्मा
त्। गुणिनित्यत्वेपि गुणानां विमर्दवैचित्र्यात्। यथा संस्थानमादिमद्धर्ममात्रं शब्दादी
नां विनाश्यविनाशिनां। एवं लिंगमादिमत् धर्ममात्रं सत्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

43

नां तस्मिन्विकारसंज्ञेति । तत्रोदाहरणं । मृद्धर्मः पिंडाकारात् धर्मात् धर्मांतरमुपसंपद्यमानो
धर्मतः परिणमते घटाकार इति । घटाकारो अनागतं लक्षणं हित्वा वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपद्यत
इति लक्षणतः परिणमते घटः । नवपुराणतां प्रतिक्षणमनुभवन् अवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत
इति ॥ धर्मिणोपि धर्मांतरं अवस्था धर्मस्यापि लक्षणांतरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनो
पदर्शित इति ॥ एवं पदार्थांतरेष्वपि योज्यमिति । त एते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मिस्वरू
पमनतिक्रांता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून् विशेषानभिप्लवते । अथ को ऽयं परिणामः अ
वस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मांतरोत्पत्तिः परिणाम इति ॥१३॥ तत्र शांतोदिताव्यपदेश्य
धर्मानुपाती धर्मी ॥ योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः । स च फलप्रसवभेदानुमितः एकस्या
न्योन्यश्च परिदृष्टः । तत्र वर्त्तमानः स्वव्यापारमनुभवन् धर्मी धर्मांतरेभ्यः शांते [illegible] [illegible]ाव्यपदेश्ये ४३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्यश्चाभिधीयते। यदायमन्येन समन्वागतोभवति तदाधर्मिस्वरूपमात्रत्वात्कोसौकेन
मिधीयेता तत्रखलुधर्मिणोधर्माः शांताउदिता अव्यपदेश्याश्चेति। तत्रशांतायेकृत्वाव्यापा
रमुपरताः॥ सव्यापाराउदिताः। तेचानागतस्यलक्षणस्यसमनंतरावर्त्तमानस्यानंतराअ
तीताः॥ किमर्थमतीतस्यानंतराभवंतिवर्त्तमानाः पूर्वपश्चिमताभावात्। यथाअनागतवर्त्त न
मानयोः पूर्वपश्चिमतानैवमतीतस्य। तस्मान्नातीतस्यास्तिसमनंतरः। तस्मादनागतएव
समनंतरोभवतिवर्त्तमानस्येति। अथाव्यपदेश्याःके सर्वंसर्वात्मकमिति। यत्रोक्तं। जलभू
म्योःपारिणामिकंरसादिवैश्वरूप्यंस्थावरेषुदृष्टं। तथास्थावराणांजंगमेषुजंगमानांस्थाव
रेषुइत्येवंजात्यनुच्छेदेन सर्वंसर्वात्मकं। देशकालाकारनिमित्तापबंधान्नखलुसमानेका
लमात्मनामभिव्यक्तिरिति॥ यएतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषुधर्मेष्वनुपातीसामान्यविशेषा ८२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्मा सोऽन्वयी धर्मी ॥ यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भोगाभावः कस्मात् अन्येन हि
ज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत् कथं भोक्तृत्वेनाधिक्रियेत । तत्स्मृत्यभावश्च । नान्यदृष्टस्य
स्मरणमन्यस्यास्तीति ॥ वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्मान्यथात्वमभ्यु
१ पगतः प्रत्यभिज्ञायते । तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयमिति ॥ १५ ॥ क्रमान्यत्वं परिणामान्य
त्वे हेतुः ॥ एकस्य धर्मिण एक एव परिणाम इति प्रसक्ते क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुर्भव
44 तीति ॥ तद्यथा चूर्णमृत् पिंडमृत् घटमृत् कपालमृत् कणमृत् इति च क्रमः यो यस्य धर्मस्य
समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः पिंडः प्रच्यवते घट उपजायते इति धर्मपरिणामक्रमः । लक्षण
परिणामक्रमो घटस्यानागतभावाद्वर्तमानभावः क्रमः ॥ तथा पिंडस्य वर्तमानभावा १८
द् अतीतभावः क्रमः । नातीतस्यास्ति क्रमः । कस्मात् पूर्वपरतायां सत्यां समनन्तरत्वं सा तु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नास्त्यतीतस्या। तस्माद्द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः। तथावस्थापरिणामक्रमोऽपि घटस्याभिनव
स्य प्रांते पुराणता दृश्यते। सा च क्षणपरंपरानुपातिना क्रमेणाभिव्यज्यमाना परां व्यक्ति
मापद्यत इति धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं तृतीयः परिणाम इति। एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे त
सति प्रतिलब्धस्वरूपाः धर्मोऽपि धर्मी भवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षयेति। यदा तु परमार्थतो
धर्मिण्यभेदोपचारस्तद्द्वारेण स एवाभिधीयते धर्मस्तदायमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभास
ते। चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टा अपरिदृष्टाश्च। तत्र प्रत्ययात्मकाश्च परिदृष्टा वस्तुमात्रा अप
रिदृष्टाः ते च सप्तैव भवंति। अनुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावाः। निरोधधर्मसंस्काराः प
रिणामोऽथ जीवनं। चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः॥ अतो योगिन उपात्तसर्वसा
धनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते। १५। परिणामत्रयसंयमाद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तीतानागतज्ञानं॥ धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद्योगिनो भवत्यतीतानागतज्ञानं।
धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः। तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमती
तानागतज्ञानं तेषु संपादयति॥ १६॥ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्र
45 विभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानं॥ तत्र वाग्वर्णेष्वेवार्थवती। श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रवि
षयं। पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति वर्णा एकसमयासंभवित्वात् परस्परानिरनु
ग्रहात्मानस्ते पदमसंस्पृश्यानुपस्थाप्य आविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उ
च्यंते। वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णांतरप्रतियोगित्वात्
वैश्वरूप्यमिवापन्नः। पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च पूर्वेण विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः
क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्नाः इयंत एते सर्वाभिधानेन परिवृता गकारौकारविस ४५
शक्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्जनीयाः प्रास्नादिमंतमर्थं द्योतयंतीति । तदेतेषामर्थसंकेतेनानामनुसी... ध्वनिक्र वछिन्नो
माणो य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते । तदेकं पदं एकबुद्धिविषयं
एकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णं बौद्धमंत्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपाद पि
यिषया वर्णैरिवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैः श्रोतृभिः अनादिवाग्व्यवहारवासनानुविद्ध
यालोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते । तस्य संकेतबुद्धितः प्रविभागः एतावता
मेवंजातीयकोऽनुसंहार एतस्यार्थस्य वाचक इति । संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यास
सरूपः स्मृत्यात्मकः । योऽयं शब्दः सोऽयमर्थः योऽर्थः स शब्द इति एवमितरेतराध्यासरूपः संकेतो
भवतीत्येवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराध्यासात्संकीर्णाः । गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति
ज्ञानं य एषां प्रविभागज्ञः स सर्ववित् सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति क्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गम्येते न च सांपदार्थो व्यभिचरतीति। तथा नेद्य साधना क्रियास्तीति। पचतीत्युक्ते सर्वका
रकाणामाक्षेपो नियमार्थस्तु वाक्यांशः कर्तृकरणकर्मणां चैत्राग्नितंडुलानामिति। इह हि वा
क्यार्थे पदरचने। ओत्रियस्य दीर्घ...रिति ...नुधारयति। तत्र वाक्ये पदपदार्थांभिव्यक्तिः
ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं। क्रियावाचकं कारकवाचकं वा। अन्यथा भवत्यश्वो जापयइ
त्येवमादिषु नामाख्यातसारूप्यात्। अनिर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति तेषां
शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः। तद्यथा। श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः। श्वेतः प्रासाद इति का
रकार्थः। शब्दः क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च कस्मात्। सोयमित्यभिसंबंधात् एकाका
रः एकः प्रत्ययः संकेत इति यस्तु श्वेतोर्थः स शब्दप्रत्यययोरालंबनीभूतः। स हि साभिरव्यो व ४६
स्तुभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहतो न बुद्धिसहगतः। एवं शब्द एवं प्रत्ययो नेतरेतरसहगत ग

गत। अन्यथार्थोऽन्यथाशब्दोऽन्यथाप्रत्ययइति विभागः। एवं तत्प्रविभागसंयमात्योगिनः स
र्वभूतरुतज्ञानं संपद्यत इति॥१७॥ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानं॥ द्वये खल्वमी संस्का
राः स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपा विपाकहेतवो धर्माधर्मरूपांस्ते पूर्वभवाभिसंस्कृताः परि
णामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मास्तेषु संयमः साक्षात्क्रियायायेस संस्कार
मर्थः। न च देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणं॥ तदित्थं संस्कारसाक्षा
त्करणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः। परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात्परजातिसं
२ वेदनं। अत्रेदमाख्यानं श्रूयते। भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणात्दशसु महास
र्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभूत्। अथ भगवानावट्यस्तनुधरस्त
मुवाच। दशसु महासर्गेषु भव्यत्वात्त्वानभिभूतबुद्धिसत्वेन त्वया नरकतिर्यग्गर्भसंभवं दुःख

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमुपलब्धमिति
भगवंतमावट्यं जैगीषव्य उवाच। दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्वेन मया
47 नरकतिर्यग्भवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किंचिदनुभूतं तत्सर्वं
दुःखमेव प्रत्यवैमि॥ भगवानावट्य उवाच॥ यदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सं
तोषसुखं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति। भगवान् जैगीषव्य उवाच। विषयसुखापे
नु क्षयैवेदमुत्तमं संतोषसुखमुक्तं कैवल्यापेक्षया दुःखमेव। बुद्धिसत्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः।
त्रिगुणश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति। दुःखरूपस्तृष्णातंतुः तृष्णादुःखसंतापापगमात्तु प्रस
न्नमबाधं सर्वानुकूलं सुखमिदमुक्तमिति॥ १८॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानं॥ प्रत्यये संयमात्
प्रत्ययस्य साक्षात्करणात् ततः परचित्तज्ञानं॥ १९॥ न च सालंबनं तस्याविषयीभूतत्वात्। ४७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रक्तं प्रत्ययं जानाति। अमुष्मिन्नालंबने रक्तमिति परप्रत्ययस्य यदालंबनं तद्योगिचित्तेन ना
लंबनीकृतं परप्रत्ययमात्रं तु योगिचित्तस्यालंबनीभूतमिति॥२०॥ कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्य
शक्तिस्तंभे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्द्धानं॥ कायस्य रूपे संयमात् रूपस्य या ग्राह्यशक्तिस्तां
प्रतिबध्नाति। ग्राह्यशक्तिस्तंभे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानमुत्पद्यते योगिनः॥२१॥ एते
न शब्दाद्यंतर्द्धानमुक्तं वेदितव्यं॥ सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरांतज्ञानमरिष्टे
भ्यो वा॥ आयुर्विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च। तत्र यथा आर्द्रवस्त्रं वितानितं ह्रसी
यसा कालेन शुष्येत। तथा सोपक्रमं। यथा च तदेव संपिंडितं चिरेण संशुष्येत। एवं निरुपक्र
मं। यथा वाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समंततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत् तथा सोपक्रमं।
यथा वा स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत् तथा निरुपक्रमं तदैकभवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

48

क्रमम्युष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च।तत्संयमादपरांतस्य प्रायणस्य ज्ञानं। अरिष्टे
भ्यो वेति। त्रिविधमरिष्टं। आध्यात्मिकं आधिभौतिकं आधिदैविकं च।। आध्यात्मिकं घोषं स्व
देहे पिहितकर्णो न शृणोति। ज्योतिर्नेत्रे अवष्टब्धे न पश्यति।। तथा आधिभौतिकं यमपुरु
षान्पश्यति। पितॄनतीतानाकस्मात्पश्यति। आधिदैविकं। स्वर्गमकस्मात्सिद्धान्वा पश्य
ति। विपरीतं वा सर्वमिति। अनेन वा जानाति अपरांतमुपस्थितमिति।।२३।। मैत्र्यादिषु बला
नि।। मैत्री करुणा मुदितेति तिस्रो भावनास्तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं ल
भते।। दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते। पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मु
दिताबलं लभते। भावनातः समाधिर्यस्स संयमः। ततो बलान्यवंध्यवीर्याणि जायंते। पाप
शीलेषु उपेक्षा न तु भावना। ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति। अतो न बलमुपेक्षातः तत्र सं 48

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यमाभ्यावदिति ॥२४॥ बलेषुहस्तिबलादीनि। हस्तिबलेसंयमाद्धस्तिबलोभवति। वैनते
यबलेसंयमाद्वैनतेयबलोभवति। वायुबलेसंयमाद्वायुबलइत्येवमादि ॥२५॥ प्र
वृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानं। ज्योतिष्मतीप्रवृत्तिरुक्तामनस
स्तस्यायआलोकः तंयोगीसूक्ष्मेव्यवहितेवाविप्रकृष्टेवार्थेविन्यस्यतमर्थमधिगच्छे
त ॥२६॥ भुवनज्ञानंसूर्येसंयमात् ॥ तत्प्रस्तारःसप्तलोकाः। तत्रावीचेःप्रभृतिमेरुपृ
ष्ठंयावदित्येवभूर्लोकः। मेरुपृष्ठादारभ्यआध्रुवात् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्ष
लोकः। ततःपरःस्वर्लोकः। पंचविधोमाहेन्द्रस्तृतीयोलोकः। चतुर्थःप्राजापत्योमहर्लोकः।
त्रिविधोब्राह्मः। तद्यथा जनलोकः तपोलोकः सत्यलोकइति। ब्राह्मस्त्रिभूमिकोलो
कः। प्राजापत्यस्ततोमहान्माहेन्द्रश्चस्वरित्युक्तोदिवितारा भुवि प्रजाइतिसंग्रहश्लोकः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्राधो चेरुपर्युपरिनिविष्टाः षण्महानरकभूमयः॥ घनसलिलानलानिलाकाशत
५१ मःप्रतिष्ठाः। महाकालो बरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रांधतामिस्राः। यत्र स्वकर्मोपा
र्जितदुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्य जायंते। ततो महातलरसातला
तलसुतलवितलतलातलपातालाख्यानि सप्तपातालानि। भूमिरियमष्टमी। स
प्तद्वीपा वसुमती। यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः कांचनः। तस्य राजतवैडूर्यस्फटिकहे
ममणिमयानि शृंगाणि। तत्र वैडूर्यप्रभानुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षि
णो भागः। श्वेतः पूर्वः। स्वच्छः पश्चिमः। कुरंटकाभ उत्तरः। दक्षिणपार्श्वे चास्य जंबूः। यतोऽयं
जंबूद्वीपः। तस्य सूर्यप्रचारात् रात्रिंदिवं लग्नमिव वर्तते। तस्य नीलश्वेतशृंगवंत उदीची ५८
नास्त्रयः पर्वता द्विसहस्रायामाः। तदंतरेषु त्रीणि वर्षाणि नववनवयोजनसहस्राणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रमणकं हिरण्मयं उत्तराः कुरव इति। निषध हेमकूट हिमशैलाः दक्षिणतो द्विसहस्त्राया
माः। तदंतरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवसाहस्त्राणि। हरिवर्षं किंपुरुषं भारतमिति। सुमेरोः
प्राचीनाः भद्राश्वमाल्यवत्सीमानः। प्रतीचीनाः केतुमालगंधमादनसीमानः। मध्ये वर्षमि
लावृतं। तदेतद्योजनशतसाहस्रं सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्द्धं न्यूढं।। सखल्वयं शतसहस्त्राया
यामो जंबूद्वीपः। ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टितः। ततश्च द्विगुणाः
द्विगुणाः शाककुशक्रौंचशाल्मलगोमेधपुष्करद्वीपाः। समुद्राश्च शर्षपराशिकल्पाः सु
विचित्रशैलावतंसाः। इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमंडक्षीरस्वादूदकसमुद्रपरिवेष्टिताः वल
याकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः। पंचाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः। तदेतत्सर्वं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सुप्रतिष्ठितसंस्थानमंडलमध्ये वृत्तः। अंडं च प्रधानस्यात्युरवयवो यथाकाशे खद्योत
इति। तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगंधर्वकिंनरकिंपुरुषयक्ष
50 राक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरो ब्रह्मराक्षसाः कूष्मांडविनायकाः प्रतिवसंति
सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः। सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः। तत्र मिश्रवनं नं
दनं चैत्ररथं सुमनसमित्युद्यानानि। सुधर्मा देवसभा। सुदर्शनं पुरं। वैजयंतः प्रासादः। ग्र
हनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धाः। वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षितप्रचाराः। सुमेरोरुपर्यु
परि संनिविष्टा दिवि [illegible] परिवर्तंते। माहेंद्रनिवासिनः षड् देवनिकायाः। त्रिदशा अ
ग्निष्वात्ता यमाः। तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिनः। परिनिर्मितवशवर्तिनश्चेति ते सर्वे संक ५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ल्पसिद्धाः। अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृंदारकाः कामभोगिनः। औपपादिक
देहाः। उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवाराः महर्तिलोके प्रजापत्ये पंचविधो देवनिका
यः। कुमुदाः ऋभवः। प्रतर्दनाः। अजनाभाः। प्रमिताभाः इत्येते महाभूतवशिनो ध्यानाहाराः क
ल्पसहस्रायुषः। प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायः ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायि
कामहाकायिका अमरा इति ते भूतेंद्रियवशिनः। द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः।
आभास्वराः। महाभास्वराः। सत्यमहाभास्वरा इति ते भूतेंद्रियप्रकृतिवशिनः। द्विगुणद्विगुणोत्त
रायुषः। सर्वे ध्यानाहाराः। ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञानाः। अधरभूमिषु अनावृतज्ञानविषयाः। तृती
ये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकायाः। अकृतभवनन्यासाः सुप्रतिष्ठाः उपर्युपरिस्थि
ताः। प्रधानवशिनः। यावत्सर्गायुषः। तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः। शुद्धनिवासाः। सविचा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रध्यानसुखाः। सत्याभाः आनंदमात्रध्यानसुखाः। संज्ञासंज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखा
स्ते लोकमध्ये अवतिष्ठंते॥ एते सप्त लोकाः सर्वे सब्रह्मलोकाः॥ विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्ष
पदे वर्त्तंत इति। न लोकमध्ये सन्यस्ता इत्येतद्योगिनां साक्षात्करणीयं सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा
51 ततोन्यत्रापि तावदभ्यस्येत यावदिदं सर्वं दृष्टमिति। चंद्रे ताराव्यूहज्ञानं॥ चंद्रे संयमं कृत्वा
ताराव्यूहं विजानीयात्॥ २८॥ ध्रुवे तद्गतिज्ञानं। ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं विजानी
यात्। ऊर्ध्वं विमानेषु कृतसंयमस्तानि विजानीयात्॥ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानं। नाभिचक्रे
संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात्। वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः धातवः सप्त। वसालो
हितमांसस्नायुअस्थिमज्जमेदः शुक्राणि पूर्वं पूर्वमेषां बाह्यमिति। एष विन्यासः॥ ३०॥ कंठ
कूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः। जिह्वाया अधस्तात्तंतुः। ततोधस्तात्कंठः। ततोधस्तात्कूपः। तत्र संय ५१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समात्क्षुत्पिपासे न बाधेते ॥३१॥ कूर्मनाड्यां स्थैर्यं॥ कूपादधउरसि कूर्माकारा नाडी तस्यां कृ
तसंयमः स्थिरपदं लभते। यथा सर्पो गोधा वेति ॥३२॥ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनं। शिरःक
०पाले छिद्रं प्रभास्वरत्वात् ज्योतिः तत्र संयमात् सिद्धानां द्यावापृथिव्योरंतरालचारिणां दर्श
नं स्यात्॥ प्रातिभाद्वा सर्वं। प्रातिभं नाम तारकं तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपं॥ यथोदये प्रभा
भास्करस्य तेन वा सर्वमेव जानाति योगी शातिभस्य ज्ञानस्योत्पन्नाविति। हृदये चित्तसंवि
त्। यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे हरं पुंडरीकं वेश्म तत्र विज्ञानं तस्मिन्संयमात् चित्तसंवित्॥३४॥स
त्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानं। बु
द्धिसत्वं प्रख्याशीलं समानसत्वोपनिबंधने रजस्तमसी वशीकृत्य सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन
न परिणतं तस्माच्च सत्वात् परिणामिनोत्यंतविधर्मा शुद्धो ऽन्यश्चिन्मात्ररूपः पुरुषः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः पुरुषस्य दर्शितविषयत्वात् स भोगप्रत्ययः सत्व
स्य परार्थत्वात् दृश्यः। यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोऽन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र संयमा
त् पुरुषविषया प्रज्ञा जायते। न च पुरुष प्रत्ययेन बुद्धिसत्वात्मना पुरुषो दृश्यते। पुरुष एव
तं प्रत्ययं स्वात्मालंबनं पश्यति। तथा ह्युक्तं। विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति॥ ३५॥ ततः
प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायंते॥ प्रातिभात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाती
[illegible]। ज्ञानं। श्रावणाद्दिव्यशब्दश्रवणं। वेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमः। आदर्शाद्दिव्य
रूपसंवित्। आस्वादाद्दिव्यरससंवित्। वार्त्ततो दिव्यगंधसंवित्। इत्येतानि नित्यं वि ज्ञानं
जायंते॥ ३६॥ ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः। ते प्रातिभादयः समाहितचित्त ५२
स्योत्पद्यमाना उपसर्गाः दर्शनप्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः
तं

५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥३८॥ बंधकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च। चित्तस्य परशरीरावेशः॥ लोली
भूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बंधः प्रतिष्ठेत्यर्थः। तस्य कर्मणो
बंधकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति। प्रचारसंवेदनं च चित्तस्य समाधि
जमायं सर्वबंधसंजनं पश्यन्ति। प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरी
रांतरेषु निक्षिपति। निक्षिप्तं च चित्तं चेंद्रियाण्यनुपतंति॥ यथा मधुकरराजानं मक्षि
का उत्पतंतमनूत्पतंति निविशमानमनुनिविशंते। तथेंद्रियाणि परशरीरावेशे चि
त्तमनुविधीयंत इति॥३९॥ उदानजयात् जलपंककंटकादिष्वसंग उत्क्रांतिश्च। सम
स्तेंद्रियवृत्तिर्जीवनं। प्राणादिलक्षणा क्रिया। तस्य पंचतयी। प्राणो मुखनासिकाग
तिरा हृदयवृत्तिः। समंनयनात्समान आनाभिवृत्तिः। अपनयनात् अपान आपादत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ल वृत्तिः। उन्नयनादुदान आशिरो वृत्तिः। व्यापी व्यान इति। एषां प्रधानं प्राणः। उदा
नजयात् जल पंककंटकादिष्वसंग उत्क्रांतिश्च प्रयाणकाले। तां वशित्वेन प्रतिपद्यते भवति
४०॥ समानजयात् ज्वलनं। जितसमानस्तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्वलति॥४१॥ श्रोत्रा
53 काशयोः संबंधसंयमात् दिव्यं श्रोत्रं। सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा शब्दानां च। यथोक्तं
तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति। तच्चैतदाकाशस्य लिंगं। अनावरणं चो
क्तं। त[illegible] वरणादर्शनात्। विभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य। शब्दग्र
हणनिमित्तं श्रो[illegible] बधिरयोरेकः शब्दं गृह्णाति अपरो न गृह्णातीति तस्मात् श्रोत्र
मेव॥ श्रोत्राकाशयोः संबंधे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते॥४२॥ काया मेव शब्द ३
काशयोः संबंधसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनं॥ यत्र कायस्तत्रावकाशः। तस्या ५३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[...]काशद्वारात्कायस्य तेन संबंधप्राप्तिः। तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्संबंधं लघुतूलादिषु आ
[...]परमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसंबंधो लघुर्लघुत्वात् जले पादाभ्यां विहरति। ततस्तूर्णनाभि
तं[...]विहृत्य[...]रति ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति॥४२॥ बहिरकल्पिता
[...]शयोः संबंधसंयमात् [...]
वृत्तिर्म[...]णादयः। शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो महाविदेहानाम धारणा।
सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते। या तु शरीरनिरपे
क्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो वृत्तिः सा खल्वकल्पिता॥ तत्र कल्पितया साधयन्त्यकल्पितां महाविदे
हामिति। यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः। ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदा
वरणं क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयो भवति॥४३॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थव
त्वसंयमाद्भूतजयः। तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षिताः॥ एतद्भूतानां प्रथमं रूपं। द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं। मूर्त्तिर्भूमिः स्नेहो जलं वह्निरुष्णता।
वायुः प्रणामी। सर्वतोगतिराकाशः। इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते। अस्य सामान्यस्य शब्दादयो वि
शेषाः॥ तथा चोक्तं। एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति। सामान्यविशेषसमुदा
54 योऽत्र द्रव्यं द्विष्ठो हि समूहः। प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगः। शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति। शब्देन
उपात्तभेदावयवानुग[illegible]ः। उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवाः एको भागः मनुष्याः द्विती
यो भ[illegible]वर्णाभिः समूहः। स च भेदाभेदविवक्षितः। आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सं
[illegible] वनं ब्रा[illegible]इति। स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयव[illegible]। युतसि
द्धावयवः समूहो वनं संघ इति। अयुतसिद्धावयवः संघातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति। अयुतसि
द्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः। एतत्स्वरूपमित्युक्तं। अथ किमेषां सूक्ष्मरू ५४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible]न्मात्रं भूतकारणीयस्यैकोवयवः परमाणुसामान्यविशेषात्मा ऽयुतसिद्धावय
वभेदानुगतः समुदाय इत्येवं सर्वतन्मात्राणि एतत् तृतीयं। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्या
तिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पंचमं रूपम
र्थवत्त्वं द्रष्टा हि समूहः। धृतेष्वन्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत्।
ते। [illegible]ष्वन्वयानुगतः [illegible]ः। तेषु रूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भ
वति। तत्र पंचभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति। तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सं
कल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृतयो भवंति॥४५॥ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपद्धर्मान
भिघातश्च। तत्राणिमा भवत्यणुः। लघिमा लघुर्भवति। महिमा महान् भवति। प्राप्तिरंगुल्या
ग्रेणापि स्पृशति चंद्रमसं। प्राकाम्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वशित्वं भूतभौतिकेषु वशी भवति। अवश्यश्चान्येषां। ईशितृत्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामी
ष्टे। यत्रकामावशायित्वं सत्यसंकल्पता। यथा संकल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानं। न च
55 शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति। कस्मात्। अन्यस्य यत्रकामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु
संकल्पादिति। एतान्यष्टावैश्वर्याणीति। कायसंपद्वक्ष्यमाणा। तद्धर्मानभिघातश्च। पृथ्वी मूर्त्या
न निरुणद्धि [illegible] क्रियां। शिलामप्यनुविशतीति। नापः स्निग्धाः क्लेदयंति। ना
ग्निरु[illegible] दहति। [illegible] वहति। अनावरणात्मकेप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धा
नामप्यदृश्यो भवति। ४६। रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत्। दर्शनीयः कांति
मान् अतिशयबलः वज्रसंहननश्चेति। ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्वसंयमादिंद्रिय ५५
जयः। सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः। तेष्विंद्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं। न च तत्सामान्यमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible]ग्रहणं[illegible]रं। कथं सामान्य विशेषात्मनो यस्य बुद्धि विशेषइंद्रियेणमनसानुव्यवसीयतेति। स्व
रूपं पुनः प्रकाशात्मनो हि बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समू
हो द्रव्यमिंद्रियं। तेषां तृतीयंरूपं। अस्मितालक्षणोऽहंकारस्तस्य सामान्यस्येंद्रियाणिवि
[illegible]त्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीलागुणा। येषामिंद्रियाणिसाहं
कार्याणि[illegible]एतान्यष्टावे[illegible]लोषुयदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति। पंचस्वेतेष्विंद्रियरूपे
का[illegible]रूपेषु[illegible]इंद्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः॥४८॥
षु यथाक्रमं संयमः[illegible]
ब तो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च[illegible]। कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वं। विदेहा
नामिंद्रियाणाम् अभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षो वृत्ति[illegible]लाभो विकरणभावः। सर्वप्रकृतिविका
रवशित्वं प्रधानजय इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यंते। एताश्च करणपंचकस्वरू
पजयेन।

पजयात् अधिगम्यंते। ४९ ॥ सत्वपुरुषान्यथाख्या[illegible]मात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्व
56 ज्ञातृत्वं च। निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिस[illegible]रद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां व
र्तमानस्य सत्वपुरुषान्यथा[illegible]ख्या[illegible]दिन्यस्यय त्र कामा[illegible]स्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वा
त्मानो गुणा व्यवसा[illegible]।काय संप[illegible]स्वामि[illegible]ज्ञं प्रति अशेषात्महश्यत्वेन उपस्थिता इ
[illegible]दिता व्यपदेश्य धर्मत्वेन व्यवहितानां अक्रमो
[illegible]विवेकजं[illegible]र्थः। इत्येषा विशोका नाम सिद्धिः। यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेश
बंधनो वशी विहरति। ५०॥ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यं। यदा अस्यैवं भवति क
र्म क्लेशक्षये सत्वस्यायं विवेकप्रत्ययः सत्वं च हेयपक्षे न्यस्तं। पुरुषश्चा[illegible]परिणामी शुद्धो ५६
न्यः सत्वादित्येवमस्य ततो विर[illegible]मानस्य। यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पानि। अप्रस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यसमर्थानि॥ तानिसहमनसाप्रत्यस्तंगच्छंति॥ तेषुप्रलीनेषुपुरुषःपुनरिदंतापत्रयंनभुंक्ते।
तदेतेषांगुणानांमनसिकर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानांचरितार्थानांप्रतिप्रसवे
56 पुरुषस्यात्यंतिकोगुणवियोगःकैवल्यंतदास्वरूपप्रतिष्ठाचितिशक्तिरेवपुरुषइति।[illegible]स्था
न्युपमं[illegible]संगस्मयाकरणंपुनरनिष्टप्रसंगात्॥ चत्वारःखल्वमीयोगिनःप्रथमक[illegible]को।
मधुभूमिकः।प्रज्ञाज्योतिरतिक्रांतभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासीप्रवृत्तमात्रज्योतिः[illegible]
ऋ[illegible]प्रज्ञोद्वितीयः।भूतेंद्रियजयीतृतीयः।सर्वेषुभावितेषुभावनीयेषुकृ[illegible]तरक्षाबंधः।
॥क[illegible]र्तव्यतासाधनादिमांश्चतुर्थोयस्त्वतिक्रांतभावनीयः[illegible]य।य[illegible]तसर्गएकोर्थः
सप्तविधास्यप्रांतभूमिप्रज्ञा॥तत्रमधुमतींभूमिंसाक्षात्कु[illegible]णस्यस्थानिनोदेवाः
सत्वशुद्धिमनुपश्यंतःस्थानैरुपमंत्र[illegible]भोइहास्यतांक[illegible]नीयभोगःकमनीयंकन्यारसाय

...मिदजरामृत्यु बाधंते ह्रायसन्नि ... कन्या ... पुस्यामंदाकिनी सिद्धा मह
र्षयः उत्तमानुकूला अप्सरसः दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः का[illegible] स्वगुणैः सर्वमिदमुपा
57 र्जितमायुष्मता प्रतिपद्यतां। इदमक्षयमजरममरं स्थानं देवानां प्रि[illegible] परस्य. वमभिधीयमानः।
[illegible] नुभावयेत्। घोरेषु संसारांगारेषु पच्यमानेन मया जननमरणा[illegible]भावे [illegible]कारे विपरिवर्त्त
मानेनो कथंचिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपः। तस्य चैते तृष्णायोनयो विष
यवायवः प्रतिपक्षाः। स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विषयमृगतृष्णया वंचितस्तस्यै
व पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिंधनीकुर्यामिति। स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपण
जनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत्। संगमकृत्वा [illegible] ५७
कुर्यात्। एवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना के[illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रुहीतं इवात्मानं नंभावयिष्यति। तथा चास्य छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादो लब्धवि-
वरः क्लेशानुत्तंभयिष्यति। ततश्च पुनरनिष्टप्रसंगः। एवमस्य संगस्मयावकुर्वतो भावितो ऽर्थो दृ-
ढीभविष्यति। भावनीयश्चाभिमुखीभविष्यतीति॥ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद् [illegible] ज्ञानम्॥ य-
थापकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः। यावता वा समयेन चलि-
तः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यादुत्तरदेशमुपसंपद्येत स कालः क्षणः। तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः।
क्षणतत्क्रः प्रोनास्ति वस्तुसमाहार इति। बुद्धिसमाहारो मुहूर्ताहोरात्रादयः। स खल्वयं कालो व-
स्तुशून्यो ऽपि बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप
इवावभासते। क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी। क्रमश्च क्षणानन्तर्यात्मा तं कालविदः का-
ल इत्याचक्षते योगिनः। न च द्वौ क्षणौ सह भवतः। क्रमश्च न द्वयोः सहभुवोरसंभवात्। पूर्वस्मा-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पूर्वरस्यभाविनोयदानंतर्य्यंक्षणस्यसक्रमः।तस्माद्वर्त्तमानएवैकःक्षणःनपूर्वोत्तरक्षणाः
संतीति।तस्मान्नास्तितत्समाहारः।येतुभूतभाविनःक्षणास्तेपरिणामान्वितान्व्याख्येयाः।ते
नैकेनक्षणेनकृत्स्नोलोकःपरिणाममनुभवति।तत्क्षणोपारूढाःखल्वमीसर्वेधर्माः।तयोः
क्षणतत्क्रमयोःसंयमात्तयोःसाक्षात्करणंततश्चविवेकजंज्ञानंप्रादुर्भवति।तस्यविषयविशे
षमुपक्षिपति।५२।।जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततःप्रतिपत्तिः।तुल्ययोर्देश
58 लक्षणसारूप्येजातिभेदोन्यतायाहेतुः।गौरियंवडवेति।तुल्यदेशजातीयत्वेलक्षणमन्यत्व
करं।कालाक्षीगौःस्वस्तिमतीगौरिति।द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोन्यत्व
करइदंपूर्वमिदमुत्तरमिति।यदातुपूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्यज्ञातुरुत्तरदेशउपावर्त्यते।तदा
तुल्यदेशत्वेपूर्वमेतदुत्तरमेतदितिप्रविभागानुपपत्तिः।असंदिग्धेनचतत्त्वज्ञानेनभवितव्यं ५८

इत्यतइदमुक्तं। ततः प्रतिपत्तिर्विवेकजात्ज्ञानादिति॥ कथं। पूर्वामलकसहक्षणो देशउ
त्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नः। तेचामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने ऽन्यदेशक्षणानु
भवस्तयोरन्यत्वे हेतुरिति। एतेन दृष्टांतेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपर
माणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तौ उत्तरस्य देशा
नुभवो भिन्नः क्षणः सहक्षणभेदात्तुयोगादीश्वरस्यान्यत्वप्रत्ययो भवतीति। अपरेतु
वर्णयंति येऽन्त्याविशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वंतीति। तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्त्तिव्यव
धिजातिभेदश्चान्यत्वे हेतुः। क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति। अतउक्तं। मूर्त्तिव्यवधि
जातिभेदाभावान्नास्तिमूलपृथक्त्वमिति वार्षगण्यः। ५३॥ तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयम
क्रमं चेति विवेकजं ज्ञानं। तारकमिति स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः॥ सर्वविषयत्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible] वेदविषयीभूतमित्यर्थः [illegible] यं सर्वमतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्वं द-
श: सर्वथा जानातीत्यर्थः॥ अक्रमं [illegible] विवेकजं [illegible] क्रमारूढं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः। एतद्धि वि-
वेकजं ज्ञानं परिपूर्णम् [illegible] देशो योगप्रदीपो मधुमतीं भूमिमुपादाय यावदस्य परिसमा-
प्तिरि[illegible]प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वा। ५५। सत्त्वपुरुषयोः शुद्धि-
५१ साम्ये कैवल्यमिति॥ यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रत्ययमात्रा-
धिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति। तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति। एतस्याम-
वस्थायां कैवल्यं भवति ईश्वरस्यानीश्वरस्य वा विवेकजज्ञानभागिन इतरस्य वा। नहि ५८
दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति। सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिज[illegible]
ज्ञानं चोपक्रान्तं परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निवर्तते। एतस्मिन्निवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्लेशाभावात् कर्मविपाकाभावः। चरिताधिकारास्चैतस्यामवस्थायां गुणा नै पुनर्दृश्यत्वेनो
पतिष्ठते॥ तत्पुरुषस्य कैवल्यं। तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली भवति। ५५॥ ॥
इति पातंजले सांख्यप्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः॥ ॥३॥ ॥जन्मौषधिमंत्रतपःसमा
धिजाः सिद्धयः॥ देहांतरिता जन्मसिद्धिः।१। ओषधिभिः असुरभवनेषु रसायनेनेत्येवमादि। म
न्त्रैराकाश[illegible]गमनाणिमादिसिद्धिः। तपसा संकल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि।
समाधि[illegible] सिद्धयो व्याख्याताः। तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानां जात्यंतरपरिणा
मः कृत्यापूरात्॥ पूर्वपरिणामापाये उत्तरपरिणामोपजनः तेषामापूरादवयवानुप्रवेशा
द्भवति। कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनुगृह्णंत्यापूरेण। धर्मादिनिमित्तमपेक्ष्य
[illegible]इति। निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्॥ न हि धर्मादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मित्तं प्रयोजकं भवति न हि कार्येण कारणं प्रवर्त्यत इति। कथं तर्हि वरणभेदस्तु ततः क्षे
त्रिकवत्। यथा क्षेत्रिकः केदारादपां पूर्णात् केदारान्तरं पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नाप
पः पाणिनापकर्षति। आवरणं त्वासां भिनत्ति। तस्मिन्भिन्ने स्वयमेवापः केदारान्तरमाप्लावय
न्ति। तथा धर्मः प्रकृतीनां आवरणमधर्मं भिनत्ति। तस्मिन्भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकार
मा प्लावयन्ति। यथा वा स एव क्षेत्रिकः तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवति औदकान्भौमान्वा र ७०
60 सान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं। किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादीन् ततो पकर्षति। अप
कृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति। तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणं धर्मस्य
शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात्। न तु प्रकृतिनिवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति। अत्र नन्दीश्वरा द प्रद्यो
उदाहार्याः। विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मं बाधते। ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति। तत्रापि नहुषाजग ६०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श॰ नव यत्नदाहार्याः॥ यदा तु योगी बहून् कायान्निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवंति अ
थानेकमनस्का इति॥ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्॥ अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपा
दाय निर्माणचित्तानि करोति ततः सचित्तानि भवंतीति॥४॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेक
मनेकेषां॥ बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्राय पुरःसरा प्रवृत्तिरिति। सर्वचित्तानां प्र
योजकं चित्तमेकं निर्मिमीते ततः प्रवृत्तिभेदः॥५॥ तत्र ध्यानजमनाशयं॥ पंचविधं निर्मा
णचित्तं जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इति। तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवाना
शयं॥ तस्यैव नास्ति आशयो रागादिप्रवृत्तिः। नातः पुण्यपापाभिसंबंधः क्षीणक्लेशत्वा
द्योगिन इति॥६॥ तरेषां तु विद्यते कर्माशयो यतः॥ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविध
मितरेषां॥ चतुष्पदा खल्वियं कर्मजातिः। कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्ला अशुक्लाकृष्णा चेति।

15

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्र कृष्णा दुरात्मनां शुक्लकृष्णा बहिःसाधनसाध्या। तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्मा
शयप्रचयः। शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतां। सा हि केवले मनसि आयत्तत्वाद्बहिः
साधनाधीना न परान्पीडयित्वा भवति। अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां क्षीणक्लेशा
नां चरमदेहानामिति। तत्राशुक्लं योगिन एव संन्यासादकृष्णं चानुपादानात् इत
61 रेषां तु भूतानां पूर्वमेव त्रिविधमिति॥७॥ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वास
नानां ॥ तत इति त्रिविधात्कर्मणस्तद्विपाकानुगुणानामेवेति यज्जातीयस्य कर्मणो
यो विपाकः तस्यानुगुणा या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिः। न हि दै ६२
वं कर्म विपच्यमानं नारकतिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं भवति। किंतु दैवानु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गुणएवास्यवासना व्यज्यंते। नारकतिर्यङ्मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः॥ ८॥ जातिदेशका
लव्यवहितानामप्यानंतर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्॥ वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यंज
कांजनाभिव्यक्तः। स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च
स्वव्यंजकांजन एवोदियात् द्रागित्येवं पूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृताः वासना उपादा
य व्यज्येत। कस्मात्। यतो व्यवहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यंजकं निमित्तीभूतमित्यानंत
र्यमेव। कुतश्च स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्। यथानुभवास्तथा संस्काराः। ते च वासनारूपाः।
यथा च वासनास्तथा स्मृतिः। जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्च पुनः
संस्कारा इत्येवमेते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यंते। अतश्च व्यवहिताना
मपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदानंतर्यमेव सिद्धमिति। ९॥ ॥ तासामनादित्वं चाशिषो नि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्यत्वात्॥ तासां वासनानां नाशिषो नित्यत्वादनादित्वं। येयमात्माशीर्मा न भूवं भूयासमिति। स
र्वस्य दृश्यते। सा स्वाभाविकी। कस्मात्। जा। तमात्रस्यानुनुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखानुस्मृ
तिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेत्। न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते। तस्मादनादि
वासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात् काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायो
62 पवर्त्तत इति। घटप्रासादप्रदीपकल्पं संकोचविकाशि चित्तं शरीरपरिमाणाकारमात्रं इति।
अपरे प्रतिपन्नाः। तथा चांतराभावः संसारश्च युक्त इति। वृत्तिरेवास्य विभुनः संकोचविनी विकाशि
नीत्याचार्यः। तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षं। निमित्तं च द्विविधं। बाह्यं आध्यात्मिकं च। शरीरादिसा
धनापेक्षं बाह्यं। स्तुतिदानाभिवादनादि। चित्तमात्राधीनं श्रद्धाद्याध्यात्मिकं। तथा चोक्तं। ये चै
ते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधनानिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्त्तयं ६२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति। तयोर्मानसं बलीयः। कथं। ज्ञानवैराग्येकेनातिशय्येते। दंडकारण्यं चचित्तबलं व्यतिरे
[illegible]ण कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्तुमुत्सहेत। समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत्॥ १०॥ हेतुफलाश्र
[illegible]नैः संगृहीतत्वादेषां अभावे तदभावः। हेतुः धर्मात्सुखी अधर्माद्दुःखी सुखाद्रागो
दुःखाद्द्वेषः। ततश्च प्रयत्नः। तेन मनसा वाचाकायेन वा परिस्पंदमानः परमनुगृह्णात्युपहं
ति वा। ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदं षडरं संसारचक्रं॥ अस्य च
प्रतिक्षणमावर्तमानस्य अविद्या नेत्री मूलं सर्वक्लेशानामित्येष हेतुः। फलं तु यमाश्रित्य य
तं· स्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः। न ह्यपूर्वोपजनः। मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानां। न ह्यवसिताधिका
रे मनसि निराश्रया वासनाः स्थातुमुत्सहंते। यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्त
दालंबनं। एवं हेतुफलाश्रयालंबनैरेतैः संगृही[illegible]सर्वा वासनाः। एषामभावे न तत्संश्रया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible]दिवासनानामभावः। नास्त्यसतः संभवो न चास्ति सतो विनाश इति। द्रव्यत्वेन सं
भवंत्यः कथं निवर्तिष्यंते वासना इति॥ १२॥ अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणां॥
अनुभूतव्यक्तिकमतीतं। भविष्यद्व्यक्तिकमनागतं। स्वव्यापारोपारूढं वर्त्तमानं। त्रयं चैतद्व स
स्तु ज्ञानस्य ज्ञेयं। यदि चैतत्स्वरूपतो नाभविष्यन्नेदं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत। तस्मा
दतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति। किंच॥ भोगभागीयस्य वा॥ अपवर्गभागीयस्य वा कर्मणः
फलमुत्पित्सु यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत।
सतश्च फलस्य निमित्तं वर्त्तमानीकरणे समर्थं। नापूर्वोपजनने। सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य
विशेषानुग्रहणं कुरुते नापूर्वमुत्पादयतीति। धर्मी चानेकधर्मस्वभावः तस्य चाध्वभेदेन ध
र्माः प्रत्यवस्थिताः। न च यथा वर्त्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं द्रव्यतोऽस्त्येवमतीतानागतं च। कथं ६२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्रियत्वेनैवव्यंगो न स्वरूपेणानागतमस्ति। स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति। वर्त
मानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति न सा भवति अतीतानागतयोरध्वनोरेकस्य चाध्वनः सम
ये द्वाद ध्वानो धर्मिसमन्वागतो भवत एवेति। नाभूत्वाभावस्त्रयाणामध्वनामिति ॥१२॥ ते
... सूक्ष्मा गुणात्मानः। ति खल्वमी त्र्यध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मनो ऽतीतानागताः सू
... त्मानः षडविशेषरूपाः। सर्वमिदं गुणानां संनिवेशमात्रमिति। परमार्थतो गुणात्मानः। त
... शास्त्रानुशासनं। गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति। यत्तु दृष्टिपथमापन्नं तन्मायेव सु
... मिति। यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्दः एकमिंद्रियमिति ॥१३॥ परिणामैकत्वाद्वस्तु
... प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिं
द्रियं ग्राह्यात्मकानां शब्दभावेनैकः परिणामः शब्दो विषय इति। शब्दादीनां मूर्तिसमानजा

तीय॥ तां एकः परिणामः पृथिवीपरमाणुः तन्मात्रावयवः तेषां चैकः परिणामः पृथिवी। गो
ईः रूपर्वं[...]मा। एवमादिः भूतांतरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय
सामान्यमेकविकारारंभः समाधेयः। नास्त्यर्थो विज्ञानसहचरोस्ति ज्ञानं त्वर्थविसहचरं
स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपह्नुवते तैः। ज्ञानपरिकल्पनामात्रं वस्त्वस्व
प्नविषयोपमं न परमार्थतोस्तीति य आहुः तेन तथेति प्रत्युपस्थितं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथ
मप्रमाणात्मकेन विकल्पविज्ञानबलेन वस्तुस्वरूपमुपगृह्य तदेवा[...]पनाः क्षुद्रेयव
चनाः स्युः कुतश्चैतदन्याय्यं ॥१४॥ वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पंथाः। बहुचित्ताव
लंबनीभूतमेकं वस्तु साधारणं तत्खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं। ६४
किं तु स्वप्रतिष्ठं। कथं। वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्। धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येपि सुखदुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न भवति। अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानं। अविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं। सम्यग्दर्शनापेक्षं
तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति। कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं। न चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्य
स्य चित्तोपरागो युक्तः। तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पंथा नानयोः सं
करगंधोप्यस्तीति। सांख्यपक्षे वस्तु पुनस्त्रिगुणं चलं च गुणवृत्तमिति। धर्मादिनिमित्तापे
क्षं चित्तैरभिसंबध्यते। निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतु
र्भवति। केचिदाहुः। ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति। त एतया द्वारा साधारण
त्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरक्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नुवते। १५॥ न चैकचित्ततंत्रं वेद्वस्तु तदप्रमा
णकं तदा किं स्यात्॥ एकचित्ततंत्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते निरुद्धे व्यग्रे वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्ट
मन्यस्याविषयीभूतं। अप्रमाणमगृहीतस्वभावकं केनचित्तदानीं किं तत्स्यात्। संबध्यमानं वा

पुनश्चित्तेन कुतस्तत्पद्येत। ये चास्यानुपस्थिता भागा ते चास्य न स्युः। एवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि
न गृह्येत। तस्मात्स्वतंत्रोर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतंत्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तंते तयोः
संबंधादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति॥१६॥ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातं॥ अय
स्कांतमणिकल्पा विषया अयः सधर्मकं चित्तं अभिसंबध्योपरंजयंति। येन च विषयेनोपरक्तं
चित्तं स विषयो ज्ञातः। ततोन्ये पुनरज्ञाताः। वस्तुनो ज्ञाताज्ञातत्वात् परिणामि चित्तं। यस्य
तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य॥१७॥ सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्य ... रिणामात्॥
तो 65 यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत ततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवदज्ञाता ६५
ज्ञाताः स्युः सदा ज्ञातत्वं तु मनसः तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति। स्यादाशंका
चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासं च भविंतीति अग्निवत्॥१८॥ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्॥ ॥
ष्य

...राणीद्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनोपि प्रत्येतव्यं। न चाग्निरत्र दृ
ष्टांतः। न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति। प्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे
दृष्टः। न च स्वरूपमात्रेस्ति संयोगः। किं च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दार्थः
...तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठं आकाशमपरप्रतिष्ठमेवेत्यर्थः। स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात् स...
नां प्रवृत्तिर्दृश्यते क्रुद्धोहं भीतोहं अमुत्र मे रागो अमुत्र मे क्रोधः इत्येतत्स्वबुद्धेरग्रहणेन
युक्तमिति ॥१९॥ एकसमये चोभयानवधारणं। न चैकस्मिन् क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं।
क्षणिकवादिनो यद्भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं व३ सु३
चित्तान्तरेण गृह्यत इति ॥२०॥ चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसंगः स्मृतिसंकरश्च। चित्तं
हि चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते साप्यन्यया साप्यन्ययेति अतिप्रसंगः। स्मृति

न्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible]संकरश्च। [illegible]तो बुद्धिबुद्धीनामनवस्थानात्स्मृतिसंकरश्च प्राप्नुवंति। तत्संकराद्वै
[illegible]स्मृत्यनवधारणं च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पु[illegible]र्वैनाशिकैः स
र्वमेवाकुलीकृतं। ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्वचन कल्पयंतो न्यायेन न[illegible]गच्छंते। केचि
त्सत्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्वो य एतांश्च स्कंधान्नि[illegible]न्यांश्च प्रति
संदधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यंति। तथा स्कंधानां महन्निर्वेदाय विरागायानु
त्पादाय प्रशांतये गुरोरंतिके ब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्वस्य पुनः सत्वमे[illegible]
कुर्वंति सांख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तार[illegible]मु
पयंतीति ॥२१॥ चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनं। अपरिणामिनी
हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च। परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रांतेव तद्वृत्तिमनुपतति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्याः प्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा
हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते। तथा चोक्तं। न पातालं न च विवरं गिरीणां नैवांधकारं कु
क्षयो नोदधीनां गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेदय
न्त इति। अतश्चैतदभ्युपगम्यते॥२२॥ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं॥ मनो हि मंतव्येना
र्थेनोपरक्तं तत्स्वयं च विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याभिसंबद्धं तदेत
च्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषया
त्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते।
तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रांताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः। अपरे चित्तमात्रमेवेदं स
र्वं नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति। अनुकंपनीयास्ते कस्मात्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अस्तिहि तेषांभ्रांतिबीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति॥ समाधिप्रज्ञायांप्रज्ञेयोऽर्थः
प्रतिबिंबीभूतस्तस्यालंब॰भूतत्वादन्यः। सचेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात् कथंप्रज्ञयैव प्र नी
ज्ञारूपमवधार्यते। तस्मात्तत्प्रतिबिंबीभूतोर्थः प्रज्ञायांयेनावधार्यते सपुरुषइति॥
एवंग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात् त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजंतेसम्यग्दर्शिनः
तैरधिगतः पुरुषः। कुतः॥ तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपिपरार्थंसंहत्यकारित्वात्॥
67 ॥तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेवचित्रीकृतमपिपरार्थं। परस्यभोगापवर्गार्थं॥
नस्वार्थं। संहत्यकारित्वाद्गृहवत्। संहत्यकारिणाचित्तेननस्वार्थेनभवितव्यं। न
सुखचित्तं सुखार्थं। नज्ञानंज्ञानार्थं। उभयमप्येतत्परार्थं तच्चभोगेनापवर्गेण चार्थेना
र्थवान्पुरुषः। सपरोनपरः सामान्यमात्रं। यत्तुकिंचित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेण

^एव

त्सर्व

संहत

दाह्हरे ह्वै नाधिकः॥ तत्संहत्यकारित्वात् परार्थमेवस्यात्। यस्त्वसौ परो विशेषः स
न्वविशेषैकारी पुरुष इति॥ २४॥ विशेषदर्शिन आत्मभावनानिवृत्तिः। यथा शाद्वबि
तृणांकुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपा
तौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजं। अपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीय
ते। तस्यात्मभावनास्वाभाविकी प्रवर्त्तते। यस्याभावादिदमुक्तं। स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्ये
षां पूर्वपक्षे रुचिर्भवति। अरुचिश्च निर्णये भवति। तत्रात्मभावभावना। को ह्मासं कथम
ह्मासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं के भविष्यामः। कथं भविष्याम इति॥ सा तु विशेषदर्शि
नो निवर्त्तते। कुतः चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः। पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्त
धर्मैरपरामृष्ट इति। ततोस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तत इति॥ तदा विवेकनि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तं॥ ॥तदानीयदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तात
दस्यान्यथा भवति। कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति॥ तच्छिद्रेषु प्रत्ययांत
राणि संस्कारेभ्यः॥ विवेकप्रत्ययनिम्नस्य सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहारोहिण
श्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययांतराणि। अस्मीति वा ममेति वा जानामीति वा न जानामीति
वा। कुतः। क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति॥ हानमेषां क्लेशवदुक्तं॥ यथा क्लेशा
68 दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवंति। तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारो न
प्रत्ययप्रसूर्भवति। ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति। न चिंत्यंते॥ २८
प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः। यदायं ब्राह्मणः प्र
संख्यानेप्यकुसीदस्ततोपि न किंचित्प्रार्थयते। यत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्याति ६८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्भवति। संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययांतराण्युत्पद्यंते तदास्य धर्ममेघो नाम समा
धिर्भवति।२९। ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः॥ ॥ तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषि
ता भवंति। कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवंति। क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्ने
व विद्वान्विमुक्तो भवति। कस्मात् यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं। न हि क्षीणविपर्ययः कश्चि
त्केनचित्क्वचिज्जातो दृश्यत इति।३०। तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानंत्या
ज्ज्ञेयमल्पं॥ सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानंत्यं भवति॥ तमसाभिभूतमावृतमनंतं ज्ञान
सत्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति। यत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतं भव
ति तदा भवत्यस्यानंत्यं ज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्पं संपद्यते। यथाकाशे खद्योतः। यत्रेदमु
क्तं। अंधो मणिमविध्यत्तमनंगुलिरावयत्। अग्रीवस्तं प्रत्यमुंचत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रम

अथो वस्तं [illegible] क्रमसमाप्तिर्गुणानां। तस्य [illegible] दयात्॥ कृतार्थानां
[illegible] समाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः [illegible] क्षणमप्यवस्था-
[illegible] सहंते न अथ को यं क्रमो नामेति॥ ३३॥ क्षणप्रतियोगी प[illegible] ह्यः क्रमः॥ क्षणा-
नंतर्यात्मा परिणामस्यापरांतेनावसानेन गृह्यते क्रमः॥ न ह्यननुभूत[illegible] पुराणता व-
स्त्रस्यांते भवति। नित्येषु क्रमो दृष्टः॥ द्वयी चेयं नित्यता। कूटस्थनित्यता [illegible] नित्यता च।
69 तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य परिणामिनित्यता गुणानां। यस्मिन्परिणम्य[illegible] न विहन्य-
ते तन्नित्यं। उभयस्य च तत्त्वानभिघातान्नित्यत्वं। तत्र गुणधर्मेषु परिणामापरांत[illegible] ह्यः [illegible]
[illegible] पर्यवसानः॥ नित्येषु धर्मिषु गुणेषु अलब्धपर्यवसानः॥ कूटस्थनित्येषु स्वरूप[illegible] ६१
[illegible] मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तिता क्रमेणैवानुभूयत इति। तत्राप्यलब्धपर्यवसानः शब्द[illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

(द्धि) क्रियामुपादाय कल्पित इति। अथास्य संसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमा
नस्यास्ति क्रमसमाप्तिर्न वेति। अनिर्वचनीयमेतत्। कथमस्ति प्रश्न एकांतवचनीयः
सर्वो जातो मरिष्यति मृत्वां जनिष्यत ॐ भो इति। अथ सर्वो जातो मरिष्यतीति मृत्वा
जनिष्यतीति विभज्यवचनीयमेतत्। प्रत्युदितख्यातिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनिष्यत
इतरस्तु जनिष्यते। तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीति एवं परिपृष्टे विभज्यव
चनीयप्रश्नः पशूनुद्दिश्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधिकृत्य नेति। अयं त्ववचनीयः प्रश्नः
संसारोयमंतवाननंत इति॥ कुशलस्यास्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्ये ६९
ति। अन्यतरावधारणे दोषः। तस्माद्व्याकरणीय एवायं प्रश्न इति गुणाधिकारक्रमप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

[illegible] मु [illegible] त्रयं [illegible] [illegible] प्रतिप्रसवः [illegible] मां
[illegible] चितिशक्तिरिति ॥ ॥ कृतं [illegible] न्यानां [illegible] वक्ष:
[illegible] तु [illegible] णानां मनोवत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा [illegible] न बुद्धिसत्त्व [illegible] बन्धं [illegible]
सव [illegible] शक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैव [illegible] कैवल्यमिति ॥ ॥ इति [illegible]
घस्य [illegible] [illegible] ॥ [illegible] रस्तु ॥
जले योगशास्त्रे सांख्यप्रवचने कैवल्यपादश्चतुर्थः पूर्णः ॥

१२

१०

10

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri